

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

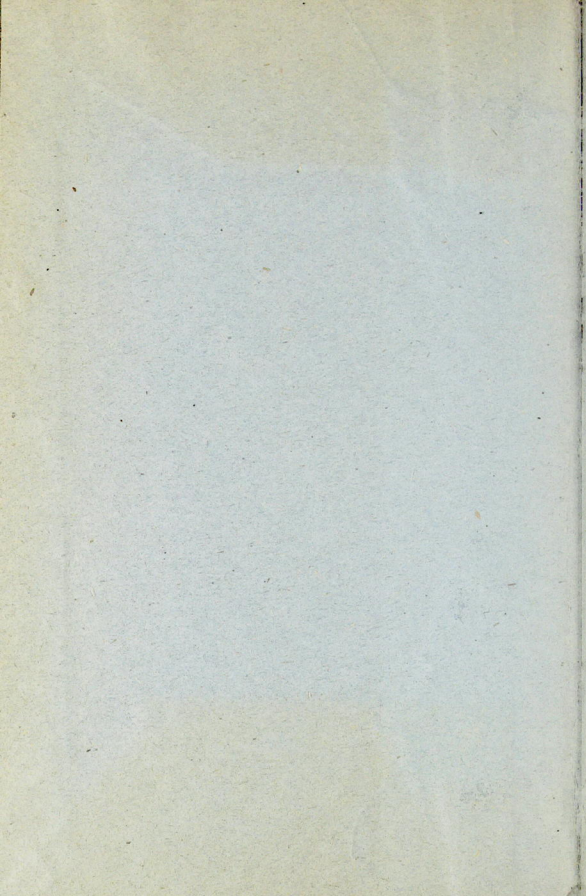
Դու կարող ես.

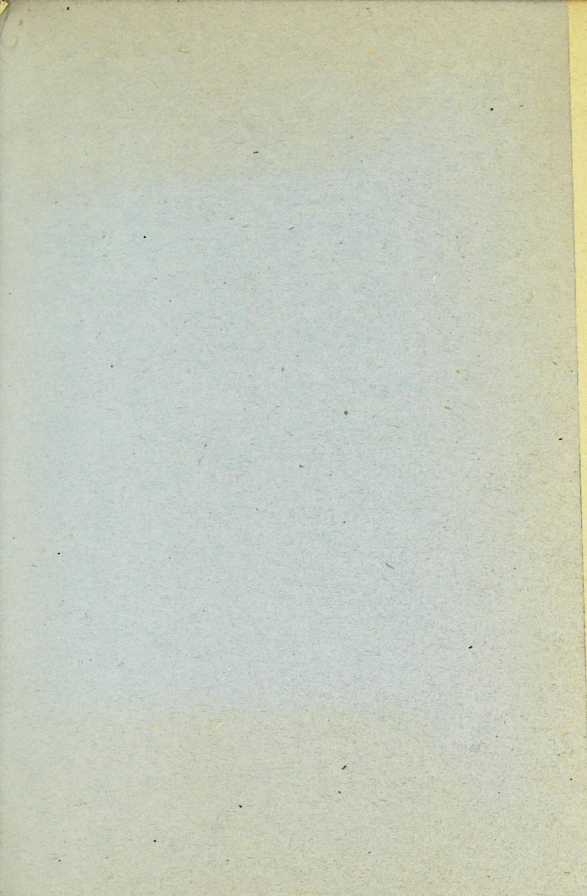
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

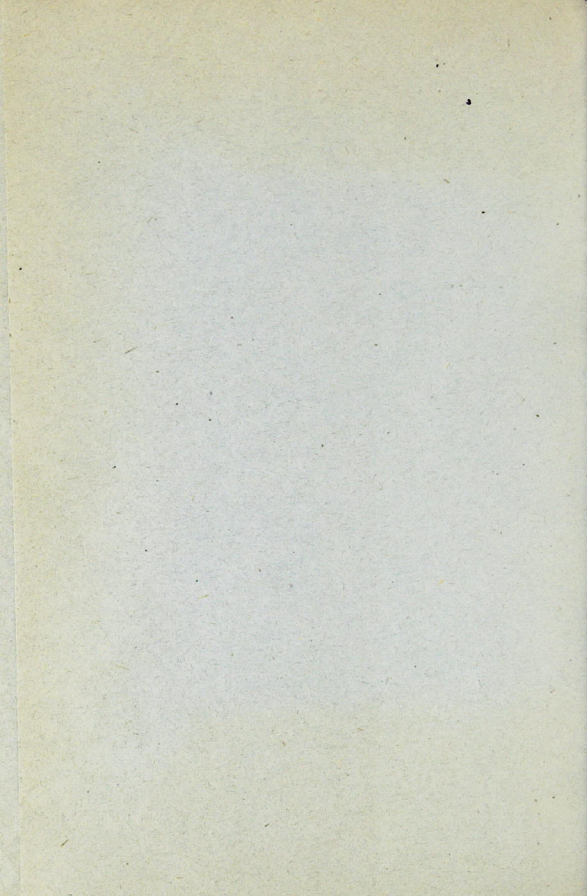
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

Պրոֆ. Պ. ՅՈՒ. ՇՄԻԿՏ

59 (09)

ՄՅՈՒԳՎԱՄ Կ. 1981 ԲԸ

ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻ ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐՆ Ի ՆՐԱՆՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊՐԱԿ ՅԵՐԿՐՈՐԴ

Ա. Ա. Յախոնսովի ընդհանուր խմբագրությամբ

Թարգմ. Խ. ԿՅՆՍՏՅԱՆ

A 19012

ՊԵՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ—1980

Պետական ուսումնական խորհրդի
գիտական-մանկավարժական սեկ-
ցիայի կողմից բույստրված է II
ասիճանի դպրոցների համար

Հրատ. № 1175

Գրառ. № 2983 (բ.)

Պատ. № 227.

Տիրած 3000

Պետհրատի 2-րդ տպարան Յերևանում

1. ՎՈՉԽԱՐ

ՎՈՉԽԱՐԻ ԺՆՂՈՒՄՆ ՈՒ ՊԸՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վոչխարն, անկասկած, յեղել է մեկն այն առաջին ընտանի կենդանիներից, վորոնց ձեռք է բերել մարդը: Այն ժամանակվանից սկսած, յերբ մարդը դադարեց այլևս վայրենի կենդանիներ վորսալով ապրելուց և սկսեց ձեռնասուն դարձնել ընտանիներին, վոչխարը դարձավ նրա մշտական ուղեկիցը. մինչև այժմ ել շատ վաչկատուն հովվական ժողովուրդների համար վոչխարների հոտերը նրանց բարեկեցութեան գլխավոր աղբյուրն են կազմում:

Յեվ իրոք, շատ կենդանիների միջից, վորոնց հետ մարդը գործ է ունեցել, վոչխարն է համարվել ամենաձեռնատուն մարդու հետ միասին ապրելու համար: Վոչխարն այնքան հնազանդ, զիջող, սակավապետ է, վոր նրբան սովորեցնելը դժվար չեր, և նույնպես բազմացնել կարելի չէ ամեն տեսակ տարբեր կլիմայական պայմաններում չեղած վայրերում: Սրա հետ միասին վոչխարը տալիս է մարդուն բացի մսից և ճարպից մորթի և թանգազին բուրգ, վոր կիրառվում է բրդե գործվածքների համար: Նա արագորեն բազմանում է և ստացված վոչխարների հսկայական հոտերը բավականանում են աղքատիկ բուսականութեամբ ու կարող են հիանալի կերպով իրենց գոյութունը պահպանել ինչպես անապատներում, այնպես ել սարերում:

Չարմանալի չէ, վոր վոչխարը մարդու մոտ ապրել է իբրև ընտանի կենդանի դեռևս այն ժամանակներում,

յերբ նա ինքը նախավայրենի յեր, մետաղներ ձեռք բերելու անկարող: Այն ժամանակ մարդն ոգտվում էր քարե գործիքներով և, վորպեսզի վայրենի գազաններից հրնարավոր լինի ազատվել, հաճախ ապրում էր այն խրրճիթներում կամ հյուղերում, վոր շինում էր գետերի և լճերի ափերին ցցերի վրա: Տեղ-տեղ հաշոդվում է այս «ցցերի ժամանակվա շինությունների» հետքերը գտնել հողի մեջ մնացած հանածո ցցերի, հղկած քարե կացինների, մուրճերի և դանակների կերպարանքով: Այս մրնացորդների մեջ, վոր պահպանվում են լճերի ափերի շուրջը յեղած կիզահողում—տորֆում, հաճախ գտնվում են զանազան կենդանիների վոսկրներ, ունրանց մեջ դրտնրված է նաև ընտանի վոչխարի գանգ: Այդ հանածո վոչխարի գտնված տեղը կոչվեց «տորֆավայր». ահա այդ վոչխարը հանդիսանում է ժամանակակից ընտանի վոչխարների հնագույն նախահայրը: Նայելով վոսկրներին, ըստ արտաքինի նա ազելի շուտ նմանում է այծին,— նրա գանգը յերկարաձիգ էր, յեղջյուրները յեռազեհ ելին, դեպի դուրս ծալած, պոչը՝ յերկար, կախ ընկած: «Տորֆավայրի» վոչխարների այդպիսի առանձնահատկություններ նկատվել են տեղ-տեղ դարձյալ Ալպերի վոչխարների մեջ հին ժամանակներում, բայց այժմս բոլորովին վերացել են:

Հետևաբար մարդս վոչխարը ձեռնասուն է դարձրել ղեռնս շատ վաղ, անհիշելի ժամանակներում. ըստ յերեվութին իսկական ընտելացումը տեղի յե ունեցել տակավին ցցերի շինությունների ժամանակներից առաջ: Մակայն հարց է առաջ գալիս, թե մարդը վորտեղից է ձեռք բերել այդ վոչխարը, և վորն է հատկապես այն վայրենի կենդանին, վորը մենք պետք է ընդունենք իբրև մեր այժմյան վոչխարների և խոյերի նախահայրը:

Այդ հարցին պատասխանելը դժվար չէ, քանի վոր վայրենի վոչխարներին մենք բավականաչափ ծանոթ ենք:

և ըստ յերևութին նրանց զանազան տեսակները մարդը սովորեցրել է տարբեր ժամանակներում և տարբեր յերկրներում:

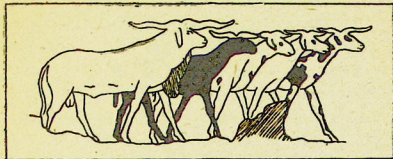
Այսպես, Ասիայում, Կասպից ծովի և Հիմալայան լեռների միջև, միջին-ասիական լայնածավալ անապատներում ու նրանց կտրատող հսկա լեռնաշղթաներում ուսարահարթերում գտնվում են լեռնալին վայրենի խոյերի միջանի տեսակներ, վոր շատ մոտիկ ազգակցութուն ունեն վոչխարների ընտանի ցեղերին: Նրանցից ընտանի վոչխարների ավելի հավանական նախահայրը հանդիսանում է այսպես կոչված սալխասանային վայրի վոչխարը, վոր ապրում է հարթավայրերում ու լեռան ստորոտների փոքր բարձրութուններում: Նա աչքի չէ ընկնում չեղջուրների փալուն գույնով ու յերկար պոչով, և պետք է կարծել, վոր վոչխարների յերկարապոչ տեսակները, մերինոսների նման, և նույնպես ասիական ճարպապոչ վոչխարները ծագում են այդ վայրենի վոչխարից: Այս շրջանի անապատներում ամենահեռավոր ժամանակներից սկսած ապրում էլին բազմատեսակ թափառական ժողովուրդներ, և շատ հավանական է, վոր հատկապես այստեղ է կատարվել տափաստանի վայրենի վոչխարի ընտանեցումը: Այստեղից էլ նա տարվել է Կովկասի և հարավ-ուսսական տափաստանի վրայով Բեսսարաբիա, Ռումինիա, ամբողջ Բալկանյան թերակղզին և Վենզրիա: Բոլոր այս յերկրներում կան ընտանի վոչխարների այն ցեղերը, վոր նմանութուն ունեն տափաստանի վայրենի վոչխարի հետ: Մեր հարավ-ուսսական վոչխարներն ու նրանց մեջ էլ կարակուլ վոչխարներն, անկասկած, նման են այս վոչխարին:

Այսպես էլ բազմատեսակ յերկար պոչով վոչխարների ցեղերը, վորոնց պոչի մեջ կուտակվում է ճարպի խոշոր քանակութուն, առաջ են չեկել տափաստանի վայրենի վոչխարներից ու ձեռք են բերել իրենց յերկար

պոչը, ինչպես կյանքի մի հարմարութիւն տափաստանում: Իրոք գարնան և ամառվա սկզբներին տափաստաններում լինում է կերի մեծ առատութիւն, և կենդանիները կարող են այս ժամանակամիջոցում մեծ քանակութեամբ ճարպ հավաքել: Աշնանն էլ, և առանձնապես ձմեռը, յերբ տափաստանը ծածկվում է ձյան հաստ ծածկոցով, վոչխարները դժվարանում են նրա տակից ձեռք բերել չոր խոտ, և նրանք ապրում են կիսաքաղց դրութեան մեջ: Այդ ժամանակ նրանց գեր պոչը նիհարում է, վորո՞վհետև ճարպը գործադրվում է կենդանու ուժերի պահանման համար: Ճարպի մեծ պաշարը նրանց հնարավորութիւն է տալիս անցկացնելու յերկարատև ձմեռը:

Շրջանի արևելյան մասում, ուր բնակված են տափաստանի վայրենի վոչխարները, բուծվում է նրանց մի առանձին տեսակը, վորը զանազանվում է վոչ միայն իր յերկար պոչով, այլև յերկար վոտներով ու յեղջուրներով, վոր ձգվում են ուղիղ դեպի կողքերը: Ամենայն հավանականութեամբ այդ վայրենի վոչխարներից առաջացել են դեռևս նախապատմական ժամանակներում վոչխարի այն ընտանի ցեղերը, վոր հետո տարվել են Հյուսիսային Աֆրիկա՝ ինչ-վոր վաչկատունների միջոցով: Այստեղ, մեր դարաշրջանից միջանի հազարամյակ առաջ, հին յեզիպտացիների մոտ բազմացել է վոչխարների մի ցեղ, վոր շատ է հիշեցնում արևելյան վայրենի տեսակը: Յեզիպտական բազմազան հուշարձանների վրա, վոր պահպանված են այն ժամանակներից սկսած, կարելի չէ տեսնել վոչխարների պատկերներ, վոր իրենց ամբողջ օրտաքինով հիշեցնում են վերջիններին (նկար 1): Նրանց յեղջուրները դուրս են ցցված հորիզոնական գիրքով և վորոված են պարուրաձև, մի բան, վոր յերբեք չեն ունենում վայրենի վոչխարները: Սրանից պարզ յերևում է, վոր այդ վոչխարներն արդեն յերկար ժամանակ այն ա-

տենները դտնվում ելին ձեռնասուն վիճակում և կարողացել են փոխել միայն լեղջուրների ձեր, իսկ մյուս բոլոր բաներում կարողացել են պահպանել իրենց սկզբնական արտաքինը: Հետաքրքրական է, վոր ներկայումս էլ

Նկ. 1. Յիդիպտական ընտանի վոչխարներ, Հին յեզիպտական կենդանազիբ դամբարանի վրա՝ Նլ-Բեըըում:

Աֆրիկայի միջանի տեղերում պատահում են միանգամայն հենց այնպիսի ընտանի վոչխարներ, ինչպիսիք վոր պատկերացված են հնագույն հուշարձանների վրա: Սակայն շատ տեղերից նրանք վոնգվել են վոչխարների ուրիշ ցեղերի կողմից:

Ընտանի վոչխարների յերկրորդ նախահայրերը լեղել են լեռնային այն խոյերը, վորոնք բազմանում են միջինասիական բարձրաբերձ լեռնաշղթաների վրա: Սրանք վայելչակազմ, խոշոր կենդանիներ են, վորոնք աճելով ու բազմանալով աչքի ընկնող բարձրութունների վրա, հավիտենական ձյան սահմանների մոտ, սկիզբ են տվել ընտանի վոչխարների այն ցեղին, վորը կոչվում է դավալա: Նրա ճարպը հավաքվում է վոչ թե պոչի մեջ, այլ պոչի վրա, կազմելով խոշոր ու ծանր մի տուպրակ,— «դմակ»: Դմակավոր վոչխարներ բուծվում են այժմ էլ Միջին Ասիայի տափաստաններում, գլխավորապես զրղըզների ձեռքով:

Սակայն ընտանի վոչխարի բոլոր ցեղերն ել չեն ծագել Միջին Ասիայի վայրենի վոչխարներից. յատերն ունեն և չեվրոպական ծագում: Հեռավոր ժամանակներում Յեվրոպայի միջին և հարավային լեռներում բազմանում ելին լեռնային վայրենի խոջեր, վորոնք կոչվում ելին մուֆլոններ: Նրանք ներկայումս ել դեռ պահպանվում են Կորսիկայի և Սարդինիայի լեռներում ու շատ վաղուց չե, ինչ նրանք պատահում ելին և Ղրիմում: Նրանց դիտավոր առանձնահատկութունն է — պարուրած և վորոքած յեղջուրներ ու կարճ պոչ: Մուֆլոններից են առաջացել բոլոր այն ցեղերը, վորոնք հատուկ են վաղ ժամանակներից իվեր Հյուսիսային ու Միջին Յեվրոպային, նույնպես և Խ. Ս. Հ. Միուլթյան հյուսիսին: Ընտանեցման ազդեցութեամբ և անբարեհաջող պայմանների շնորհիվ նրանք ըզգալիորեն մանրացել են իրենց նախահայրերի համեմատութեամբ, բայց պահպանել են նրանց կարծիկ պոչը և համեմատաբար կոպիտ բուրդը: Բրոնզի դարաշրջանի վոչխարները, վորոնց մարդը բազմացնում եր Միջին Յեվրոպայում այն ժամանակ, չերը նա դեռևս ծանոթ չեր լեռկաթին և ոգտվում եր բրոնզե գործիքներով, հիմնվելով նրանց գտնված մնացորդներով, նմանապես առաջացել են մուֆլոններից:

Վերջապես՝ իբրև ընտանի ցեղերի նախահայր հանդիսանում է դարձյալ վայրենի վոչխարների և մի չորրորդ տեսակը. այդ՝ փոքր-ասիական մուֆլոնն է, վոր աճում ու բազմանում է Փոքր Ասիայի լեռներում և գանազանվում է չեվրոպականից իր փոքրութեամբ և յեղջուրների ձևով: Միջանի գիտնականների կարծիքով նրանից է ծագել քարե դարաշրջանի այն «տորֆավայրի» վոչխարը, վորի վոսկրները ցցերի շինութունների մնացորդների հետ միասին գտնում են Միջին և Հարավային Յեվրոպայում:

Վոչխարների այն ցեղերը, վորոնք նման են տորֆա-

վայրերի վոչխարին և ոժտված են ուղղաձիգ լեղջուրներ-
ըով—այժի լեղջուրների նմանողությամբ և փոքրիկ հա-
ասկով,—այժմս ել տեղ-տեղ պատահում են Յեվրոպա-
ում:

Նկ. 2. Յեվրոպական մուֆլոն:

Այսպիսով պետք է ընդունել, վոր վոչխարն ել, ինչ-
պես ընտանի կենդանիների մեծամասնությունը, ձեռնա-
սուն և ընտանի լե դարձել մարդու կողմից վոչ թե վո-
րևե մեկ վայրում, այլ զանազան, և նրա նախահայրերն
ել լեղել են զանազան վայրերի տեսակներ: Մակայն լի-
նելով գլխավոր ընտանի կենդանի բոլոր վաչկատուն ժո-
ղովուրդների համար, վոչխարն ընդարձակորեն տարածվել
ե շնորհիվ թափառականների գաղթականության և նրա—
վոչխարի ցեղերը լիակատար հնարավորություն են ունե-
ցել տեղից տեղ փոխադրվելու:

Շատ հին ժամանակում բազմացրել են վոչխարները այն ցեղերը, վորոնք գլխավորապես բուրդ են մատակարարում:

Հին հույներն ունեյին մի ավանդութիւնն Վսոսկե գեղմն» ձեռք բերելու հերոսական արշավանքի մասին: այդ արշավանքը կատարել են արգոնավորդները Հասոֆնի գլխավորութեամբ Հունաստանից դեպի Սև ծովի անկումը տղան ափը: Ամեն տեսակ խոչընդոտներ ու վտանգներ հաղթահարելուց հետո քաջերը ձեռք են բերել այդ գեղմը և տարել Հունաստան: Պետք է կարծել, վոր այդ բանաստեղծական հնարագիտութեան տակ թագնված է այն հանգամանքի խոստովանութիւնը, վոր մի ժամանակ նրբագեղմ վոչխարները Սև ծովի ափերից են Հունաստան բերվել: Նբանք նոր հայրենիքում գտան իրենց գոցութեան բարեհաջող պայմաններ, և այն ժամանակվանից Հունաստանում զարգացավ վոչխարաբուծութիւնը, գլխավոր նրպատակ ունենալով բուրդ ստանալ գործվածքի համար: Բրդե գործվածքները շատ ելին վնահատվում հնումը և Հունաստանում, նմանապես և Փոքր Ասիայի հունական գաղութներում. գործվածքները պատրաստվում ելին հրաշալի բրդից:

Ավելի ուշ, հռոմեական տիրապետութեան ժամանակներում, վոչխարաբուծութիւնն անցավ Իտալիա և այնտեղ դարձավ արգոնարբերութեան ամենակարևոր ճյուղերից մեկը: Առանձնապես շատ վոչխարներ ելին բազմացնում Հաբավային Իտալիայում, Ապուլիայում, ուր պարարտ մարգագետիններում արածում ելին հսկայական հոտեր, և ստացվում երամենահրաշալի հատկութեան բուրդ:

ՎՈՐՆԵՆԻ ՅԵՎ ԸՆՏՆԻ ՎՈՉԽՈՐԸ

Վայրենի վոչխարները բարձր լեռների կամ տափաստանների, ընդարձակ սարահարթների կամ լեռների ստորոտների ժայռոտ բարձրութիւնների բնակիչներ են: Նը-

րանք ապրում են փոքրիկ ընտանիքներով, վոր սովորաբար բաղկացած է լինում մեկ խոյից ու միքանի եգերից ու շահել կենդանիներից: Լեռների վրա բնակվող տեսակները զանազանվում են առանձնապես վայելչակազմ ու զորեղ մարմնով, մկանոտ վոտներով, աշխուժ ու խելացի աչքերով: Այս արագավազ ու ժիր կենդանիները, վորոնք հրաշալի կերպով կարողանում են մագլցել ժայռերն իվեր և ամենաանմատչելի ապառաժների ծերպերը հասնել: Այդ պատճառով ել նրանք շատ զգալուն են և ոժտըված են սուր տեսողութլամբ ու նուրբ լսողութլամբ:

Դեռ հազիվ զգալով թշնամու մոտենալը, լեռնային խոյը կանգ է առնում, ականջները սրում և ամբողջովին ուշադրութլուն դառնում: Ականջները սրում, պահակ է կանգնում և նրա ամբողջ ընտանիքը, վորը հենց նոր անհող արածում եր ալպիական կանաչ մարգագետնի վրա: Դեռևս հազիվ թե մի անզգուշ շարժում է անում վորսորդը, և արդեն կենդանիներն անհետացած են կայծակի արագութլամբ, ինչպես ինչ-ինչ յերևութներ...

Ջարմանալի ճարպկութլամբ և ապշեցուցիչ վստահութլամբ լեռնային խոյերը սլանում են անմատչելի զառիվայրերով, վազելով ներքև են նետվում գլխապտույտ զառիվայրերով, թեթև կերպով վոստնում են բերանաբաց անդունդներով... Նրանց մոխրագույն, դեղինին տըվող յերանգով շուքը հրաշալիորեն թազցնում է նրանց ժայռերի և քարակույտերի մեջ, և հաճախ մինչև անգամ փոքրիկ հեռավորութլան վրա իսկ դժվար է նկատել արածող կամ հանգստացող հոտը:

Արագաշարժութլունը, ճարպկութլունը և զգացութլունը հատկութլուններ են, վոր անհրաժեշտ են այս կենդանիների գոյութլան համար: Այդ հատկութլունները հանդիսանում են նրանց պաշտպանութլան միակ միջոցն ընդդեմ գիշատիչների, վորոնք նրանց ամեն կողմից շրջապատում են ու հետապնդում իբրև համեղավարի: Գայ-

գերն ու շնագալները հավաքվում են վոհմակներով խոյերի վրա վորսի գնալու համար և աշխատում են գլջել ու քըշել վորևե պառավ կամ հիվանդ կենդանի: Վոչխարների համար վտանգավոր են և բորենիները, և մինչև անգամ լեռնային խոշոր արծիվները, վրոնք նույնպես չեն մերժի գառը նախաճաշիկ անելու: Գիշատիչների ատամների դեմ չեն կարող ոգնել վոչխարների յեղջուրների կուռ վոլորանները: Նրանք պետք են գալիս միմիայն իրար դեմ ունեցած կռվում, վոր եգերի պատճառով տեղի չե ունենում վորձերի միջև: Նրանց միակ փրկությունն այն է, վոր ժամանակին նկատեն թշնամուն ու մի ակնթարթում անհետանան:

Տափաստանի վայրենի վոչխարները սարերը մագլցելու համար այնքան ել ճարպիկ չեն, սակայն նույնպես աչքի յեն ընկնում իրենց վոտքերի արագաշարժությամբ և զգալությամբ: Բայց այս հատկությունը նրանց համար ավելի կարևոր է. նրանք միշտ աչքի առաջ են, նրանք թագնվելու այնպիսի տեղեր չունեն, վոր թշնամու համար անմատչելի լինեն, ու վերահաս վտանգից նրանց փրկել կարող է լոկ միայն վոտքերի արագությունը և իսկ ժամանակին զգայարանների որգանների յերևան հանելը:

Վայրենի նախահայրերի բոլոր այդ հատկությունները միանգամայն հակապատկերն են մեր ընտանի վոչխարի բնավորության գծերին: Չե վոր ամենքին հայտնի չե, վոր այդ մի ամենահիմար, անզգա կենդանի չե, վորն ունի միևնույն ուժեղ զարգացած հոտալին բնազդը: Բավական է, վոր մի վոչխար վորևե բանից վախեցավ և անմտորեն մի կողմ նետվեց,— և ահա նրա յետևից սլանում են բոլոր մյուսները: Վոչխարի շարժումները, նրա մանրաքայլ վազքը, վոստյունները— անշնորհք են ու վոչ արագ: Թեպետև լեռները չեն հանդիսանում անհաղթելի խոչընդոսմներ վոչխարների համար, բայց, այնուամենայնիվ, ել ավելի չեն դանդաղեցնում նրանց շարժումները: Ճիշտ է,

նրանք բավականին տոկոսն են ու կարող են լերկար ժամանակ դիմանալ տեղափոխությունների, սակայն այն դեպքում, լեթե նրանց չափից ավելի չքշեն, Հեռվից թւշնամոսն նշմարելու զգայությունը, տեղերի նկատմամբ կողմնորոշվելու կարողությունը, դժվար կացությունից մի լեք վորոնելու հնարագիտությունը՝ վոչխարները բոլորովին կորցրել են. հենց այս հանգամանքների շնորհիվ է, վոր մենք նրանց հիմար ենք անվանում:

Խնչպես և ինչո՞ւ առաջացավ այդ փոփոխությունը: Խնչը ճարպիկ, շարժուն, համակերպվող ու զգայուն կենդանուն դարձրեց բոլորովին հակառակ հատկությունների տեր: Խհարկե, այդ մարդու ձեռքի գործն էր: Չափազանց արագաշարժությունը և կրակոտությունը, անշուշտ, ձեռնտու չէր նախնական հովվին, վորը հավանորեն դեռևս ձին իր տրամադրության տակ չէր առել, լերբ նա արդեն ձեռք էր բերել վոչխարի հոտը: Նա ստիպված էր ժշտապես իր հոտի յետևից ընկնել, ամեն կողմ փախչող կենդանիներին բռնել: Յեվ պետք է կարծել, վոր նա առաջին անգամ նույնիսկ միանգամայն անգիտակցորեն ընտրել է ավելի պակաս դյուրաշարժ վոչխարներին, դիտմամբ սովորեցրել է նրանց դանդաղոտության, պահեք կապանքի մեջ, կամ լերեք վոտքերը միասին կապած վիճակում, վորպեսզի նրանք չափից ավելի արագ չվազեն:

Միևնույն ժամանակ մարդն իր վրա յե առել հոտի անվտանգության բոլոր հոգսերը: Նա ցերեկ ու գիշեր պահպանում էր հոտն ինքն անձամբ, լարում էր իր տեսողությունն ու լսողությունը, վորպեսզի իսկ ժամանակին նկատի գիշատիչների մոտենալը, հաճախ ազատում էր հոտը նրանց ձեռքից՝ իր սեփական անձը վտանգի լենթարկելով: Վերջապես նա դեռևս ամենահին ժամանակներում այս գործի տեսակետից շատ զնահատելի մի ոգնական ունեցավ. այդ ոգնականը շունն էր: Այն ըզգայնությունը, վոր շների նախահայրերը գործադրուծ

եյին վոչխարների նախահայրերին բռնելու համար, այժմս մարդու ազգեցութեան շնորհիւ այն գործադրվում եր հոտի պահպանութեան համար՝ ընդդեմ այլ կյանքը խանդարողներէ: Իրենք վոչխարները կարիք չունեցին զգայնութիւն պահպանելու, իրենց տեսողութեան ու լսողութեան օրգանները լարելու: Նրանց մասին հոգ եր տանում մարդն իր չորքոտանի ընկերոջ հետ միասին: Յեւ քիչ-քիչ վոչխարները կորցրին այդ հատկութիւնը, նրանց տեսողութիւնն ու լսողութիւնը թուլացան: Ավելի զգայուն վոչխարները մինչև անգամ վտանգավոր տարրեր ելին հոտի մեջ: Նրանք վախենում ելին ամեն մի անծանօթ առարկայից, ամեն մի աղմուկից ու հոտը շեղում ելին ճանապարհից: Ետ հավանական է, վոր հենց այս հանգամանքն իսկ գնահատվել է մարդու անգիտակցական ընտրանքների ժամանակ, և այդպիսի ելակները վոչնչացել են: Վոչխարների մեջ առանձնապէս գնահատվում եր հնազանդութիւնը, — կենդանիները պետք է գնային այն ճանապարհով, վոր ցույց կտար մարդը, պետք է կանգ առնելին այնտեղ, ուր նա հարկավոր կհամարեր, և պետք է նորեն ճանապարհը շարունակելին, յերբ կբարեհաճեր նա: Այսպիսով հետզհետե վոչնչացավ սեփական ձեռներեցութիւնը, իրենց արարքների պատասխանատվութիւնը:

Յեթե վայրենի նախահայրերից վորևէ բան մնացել է ընտանի վոչխարների մեջ — այդ վախկոտութիւնն է ու հոտայնութիւնը: Լեռնային վայրենի խոյերի վախկոտութիւնը միտք ունի — մեծ մտասմբ այն առարկաները, վոր մոտենում են նրանց, նրանց թշնամիներն են, և աղմուկը, վոր նրանք իմանում են լսողութեամբ, իր մեջ վտանգավորութիւն ունի: Ընտանի վոչխարները վախենում են հենց ենպես, անտեղի, և առանց վորևէ պատճառի՝ իրենց անծանօթ ամեն մի առարկայից:

Իհարկէ, վոչխարի արագաշարժութեան վոչնչացման

մեջ վոչ պակաս դեր ե խաղացել և այն հանգամանքը, վոր մարդը ձգտում եր ստանալ վոչխարներից ինչքան կարելի չե շատ միս, ճարպ ու բուրդ.—այս մթերքներն իրենք արդեն ծանրացրել են վոչխարին, դարձրել են նրան ավելի քիչ ժիր ու շալժուն:

Չի կարելի չնշել դարձյալ և մի հանգամանք, վոր կապված ե վոչխարի ընտանեցման հետ: Այս կենդանիները կորցրել են իրենց գուլնի միատեսակութունը և նրա նմանութունը շրջապատող միջավայրի գուլնի հետ: Այլևս նրանք կարիք չունեն թշնամիների հալացքներից թաղնվելու, քանի վոր նրանք գտնվում են մարդու պահպանության ներքո: Բացի դրանից մարդն ընտրում եր վոչխարների այն գուլները, վորոնք նրան ավելի ելին դուր գալիս, և դիտակցաբար բուծում եր այս կամ այն գուլնի ցեղերը: Այսպիսով, որինակ, ստեղծվեցին սև ու սպիտակ վոչխարները, վորպիսիները բնավ չեն լինում բնության մեջ: Հայտնվեցին և շագանակագուլն, և՛ դեղին, և՛ մինչև անգամ խայտաբղետ, ճարտուկ գուլների ցեղերը:

Մենք այս որինակով տեսնում ենք, թե ինչպես մարդու հովանավորության ներքո կերպափոխվում ե կենդանիների վոչ միայն արտաքինը, այլ նաև նրանց ընդունակութունը, բնագոյը, բնավորությունը:

Անշուշտ վոչխարների ցեղերի կազմակերպման ժամանակ միայն մարդու ընտրանքը չե, վոր դեր ե խաղացել: Վոչխարների տերերի հետ միասին յերկրե-յերկիր գաղթելու հանգամանքն ստիպում ե նրանց հարմարվելու նոր կլիմայական պայմանների, նոր կերակրի: Այս անկասկած ազդել ե վոչխարների ընության և արտաքինի վրա և անմիջապես, և բնական ընտրանքի միջոցով,— հարմարվելու ավելի քիչ կարողութուն ունեցողները մեռնում ելին, և մնում նրանք, վորոնք ավելի լավ ելին հարմարվում նոր պայմաններին:

Այսպիսով վոչխարների ցեղերը, ինչպես և մյուս բո-
լոր ընտանի կենդանիների ցեղերը, մշակվեցին հետզհետե
ինչպես մարդու ազդեցութեան ներքո, այնպես և շրջա-
պատող բնութեան:

ՎՈՉԽԱՐՆԵՐԻ ՑԵՂԵՐԸ

Ինչպես մենք տեսանք, վոչխարն առաջացել է Յեվ-
րոպայում և Ասիայում տարբեր ազբուրներէց, տարբեր
վայրերի ազգակիցներից: Դրա համար ել վաղ ժամանակ-
ներից սկսած չերեացել են վոչխարների շատ տեսակներ,
վորոնք զանազանվում են միմյանցից այս կամ այն հատ-
կութուններով:

Այդ բազմազանութեան համար կար և այլ պատճառ:
Վաղ ժամանակներից սկսած մարդս վոչխարներ երբազ-
մացնում զանազան նպատակներով,—կամ գլխավորապես
միս ստանալու համար, կամ բուրդ, կամ թե չե այն զըլ-
խավոր մթերքը, վոր նա կամենում եր ստանալ, ճարպը
կամ կաշին եր, վորից ստացվում է արժեքավոր կաշվե
ապրանք—«շերո», կամ, վերջապես, խիտ ու տաք խոյի
մորթ:

Այս զանազան նպատակներից ել բղխում եր այն
հանգամանքը, վոր բազմացնում ելին և միմյանցից տար-
բեր ցեղեր:

Այս ցեղերի մեջ ամենից առաջ հարկավոր է տար-
բերել «սասցու» վոչխարները և այն վոչխարները, վո-
րոնք տալիս են նուրբ ու բրդե գործվածքների համար
պետքական բուրդ—«նրբագեղմե»: Այնուամենայնիվ այն-
տեղ, ուր վոչխարաբուծութունը բնակչութեան համար
հանդիսանում է կողմնակի դրաղմունք, ուր վոչխարները
բազմացնում են իմիջի այլոց, և մինչև այժմս ել պատա-
հում են այնպիսի ցեղեր, վորոնք տալիս են միակերպ և
միս, և միջին հասկութեան բուրդ:

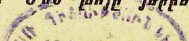
Առանձին նշանակութիւն չունեցող այդ ցեղերին ե պատկանում ամենից առաջ մեր ռուսական հյուսիսային կարեւարոյ վոյշխարը, վոր բուծվում ե ամենուրեք և ամեն տեղ գլուղացիական տնտեսութիւն մեջ: Այս վոյշխարը վորքը հասակ ունի, խիտ, խավոտ, բայց կոպիտ բուրդ ունի, սովորաբար մոխրագույն: Նրան տարեկան յերեք անգամ են խուղում.—գարնանը, ամռանն ու աշնանը, և նա տալիս ե թիչ բուրդ—2—2¹/₂ կիլոգրամմ: Սակայն նա տալիս ե և բավականին լավ միս ու ճարպ, իսկ միջանի տեղերում մեզ մոտ ստացվում ե առանձնապես լավ մորթի: Այսպես մեղանում հռչակված են «ռոմանովյան» վոյշխարները Յարոսլավի նահանգի Տուտայևոքադաքի շրջակայքում (նախկին Ռոմանովո-Ռորիսոզլեբսկ). նրանց բաց-մոխրագույն մորթիներից շինվում են ռոմանովյան նշանավոր կիսամուշտակները: Ռուսական կարճապոչ վոյշխարների գլխավոր առավելութունն այն ե, վոր նրանք չափազանց տոկուն են և անպահանջկոտ: Նա կերի մեջ սակավապես ե, դիմանում ե և՛ ցրտի, և՛ քաղցի, և բացի դրանից բավականին արագ ել բազմանում ե: Այս բոլորը նրան դարձնում են առանձնապես գնահատելի գլուղացիական աղբատիկ տնտեսութիւն մեջ: Կարելի յե նշել դարձյալ, վոր նա տալիս ե նաև աղբ—աթար, վորը շատ արժեքավոր պարարտիչ նյութ ե:

խիտ

1912

A

Արտասահմանում, հատկապես Անգլիայում, ուր վոյշխարի միսը շատ սիրված ե, բազմացրել են հատուկ շատ մսացու ցեղեր: Այդ, հարկավ, չի նշանակում, վոր այդպիսի վոյշխարների բուրդն ու մորթին չի կիրառվում գործնականում. նրանք նույնպես ոգտագործվում են, սակայն հանդիսանալով արդեն իբրև չերկրորդական մթերք, և առավելապես գնահատվում ե վոյշխարների հենց միսը: Անգլիական վոյշխարաբուծները հաջողել են ստանալ այնպիսի ցեղեր, վորոնք զանազանվում են իրենց խոշոր հասակով ու կշռով: Մեծ խոյը յերբեմն կշռում ե

մինչև 200 կգր. (12 վուլթ) և տալիս ե ամենահրաշալի միս՝ մեծ քանակությամբ ճարպի հետ միասին: Այդ պատճառով ել նրանցից միքանիսն ունեն շատ բարակ վուկըրներ, մի բան, վոր նույնպես զնահատվում ե, քանի վոր վուկըրների փոխարեն ավելի շատ միս ե բռնում: Հատկապես լավ մսացու ցեղեր համարվում են բակվիել-վյանները յեվ լեյչեստերիւյանները (նկ. 3):

Սակայն բավականին հաճախ վոչխարից պահանջվում ե, վոր ամենից առաջ նա վնչ թե միս տա, այլ լավ, նուրբ ու հեշտությամբ հյուսվող բուրդ: Այսպիսի բրդից կարելի յե գործել հատկապես նուրբ մահուդ:

Դեռևս հնումը, հռոմայեցիների տիրապետության ժամանակներում իրենց թրդի հատկությամբ հռչակված եյին սպանական վոչխարները: Նրանց գովքն են արել

Նկ. 3. Լեյչեստերիւյան ցեղի խոյ:

իրենց վատանավորների մեջ հռոմայեցի բանաստեղծներ Ուլիդիոսը և Վիրգիլիոսը: Այդ վոչխարներն ալնտեղ են ընկել Արևելքից, վորովհետև նրանց նախահայրերն են լեդել, ինչպես մենք ասանք, միջին-ասիական վայրենի վոչխարները:

Միջին դարերու մ Սպանիայում նրբագեղմ վոչխարները, վորոնք մնացել էին հոռմայեցիների ժամանակներից, ստացան «մերիցունետ» կոչումը, վոր նշանակում է «ճանապարհորդող վոչխարներ»: Իրոք այդ վոչխարների հսկայական հոտերը, վոր բաղկացած էին լինում միջանի հազար գուլա վոչխարներից, կատարում էին կանոնավոր ճանապարհորդութլուններ լերկրի վրա: Ապրիլ ամսին կամ մայիսին նրանք ուղևորվում էին լեռները և անց էին կացնում այնտեղ լեռների արգավանդ արոտավայրերում ամբողջ ամառը, իսկ աշնանը, սեպտեմբերին կամ հոկտեմբերին, վերադառնում էին կրկին հովիտները, ուր և ձմեռում էին: Հաճախ նրանց ձմեռելու վայրը գտնվում էր ամառային ոթևանից 30—50 որվա ճանապարհ հեռու, վոր անում է 300—500 կիլոմետր:

Մերինոսները խոշոր չափսի չեն հասնում: Նրանց կշիռն է 25 կգ. (1½ փութ), սակայն նրանց բուրդը յերկար է, բարակ ու այլընաման, նա տալիս է հրաշալի մանվածք և կիրառվում է ամենանուրբ բրդե գործվածքները պատրաստելու համար: Մերինոսներն այնքան են հոշակված իրենց բրդի հատկութլամբ, վոր Սպանիայից տարածվեցին համարյա թե ամբողջ աշխարհում և ներկայումս բուծվում են վոչ միայն ամենուրեք Յեվրոպայում, այլև Աֆրիկայում և Ավստրալիայում:

Առաջին լերկրներից մեկը, ուր Սպանիայից մերինոսները տարվեցին և վորտեղ նրանք սկսեցին բազմանալ, Անգլիան էր. այնտեղ այդ ցեղը լերկաց առաջին անգամ դեռևս XVIII դարում: Սակայն ավելի ուշ, լերբ Անգլիայում բնակչութլունը խիստ կերպով աճեց, բարձրացավ մտի հարցը, և մերինոսների փոխարեն, վոր բուրդ էին տալիս, անգլիական վոչխարաբուծներն սկսեցին բազմացնել վոչխարների մսացու ցեղերը: Ներկայումս Անգլիայում գրեթե մերինոսներ չկան:

Փրանսիայում, սակայն, այդ ցեղը մեծ ծավալում ստա-

ցավ և բավականաչափ բարելավվեց։ Այս տեսակետից առանձնապես հռչակվեց Ռամբուլլեյի փարախը—Պարիզի մոտ. այնտեղ հաջող ընտրանքի և զուգարսառնութեան միջոցով հաջողվեց դուրս բերել այնպիսի ցեղ, վոր զանազանվում եր նախնականից, և նա ստացավ «ռամբուլլե» ցեղ անունը։ Նրա զլխավոր առանձնահատկութունը կաշու հասուկ կազմութունն է, վերջինս մարմնի վրա կազմում է այսպես կոչված «Ֆիժմա»-ներ, այսինքն խորախոր դարսեր։ Այս բանը վոչխարին շատ տարորինակ տեսք է տալիս. թվում է, թե նա հագել է ուրիշի, ավելի լայն կաշի, վոր նրա վրա չի գալիս։ Կաշվի այդպիսի կազմութեան հետևանքով նրա մակերեսը բավականաչափ մեծանում է, և հետևաբար մեծանում է նաև կաշուց վերածակած բրդի քանակութունը։ Յեվ իրոք, առաջին անգամ Ֆրանսիա տարված մերինոսները տալիս էին ընդամենը միջին թվով 2. ական կգ բուրդ ամեն մի զլխին, այն ժամանակ, յերբ արդեն 1801 թվականին վերամշակված ռամբուլլե ցեղը տալիս էր միջին թվով 3,6 կգ, իսկ ներկայումս այդ ցեղի վոչխարները տալիս են միջին թվով 4—5 կգ բուրդ հոտի ամեն մի զլխին։

Գերմանիայում մերինոսներից բուծվեցին-բազմացան այսպես կոչված ելեկտրալ-ընտրողական ցեղի վոչխարներ, վորոնք զանազանվում են բրդի առանձնակի նրբութեամբ ու քնքրութեամբ, վորը ծայր աստիճան հարկավոր է մահուդ պատրաստելու համար։ Ավելի ուշ արդեն, յերբ գործարանատները սովորեցին արդեն պատրաստել լավ մահուդ՝ նույնպես միջին նրբութեամբ, Գերմանիայում և Ավստրիայում սկսեցին բուծել նեգրեսսի ցեղը՝ շատ խիտ, սակայն վոչ բավական նուրբ բրդով։ Այս ցեղը տալիս է նույնպես շատ բուրդ, վորովհետև նրա մոտ ևս բուրդը հավաքված է դարսերով։ Հոտի ամեն մի զլխից ստացված միջին քանակի բուրդը հասնում է 3,6—5 կգ։

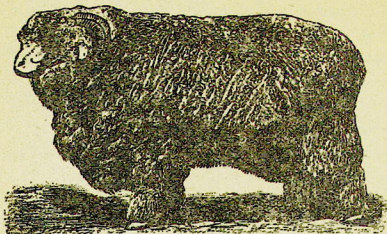
Նեղրետտի ցեղի վոչխարները բազմացնում են և մեր հարավային ստեպաներում վոչխարաբուծական խոշոր տրնտեսութուններում, ու հետաքրքրական են մեզ համար դարձյալ այն տեսակետից, վոր նրանցից բուծվել է վոչխարների հատուկ ուսական ցեղը, վոր ինչ-ինչ պատճառներով կոչվում է ինՖանսադո: Այս ցեղն ունի մարմնի վրա բիշ քանակութչամբ կաշու դարսեր ու տալիս է գլխին 3—4 կգ յերկարութուն, բայց վոչ առանձնապես նուրբ բուրդ:

Ռուսական հարավային ու հարավ-արևելյան տափաստաններում զանազան վաչկատուն ժողովուրդների վոչխարաբուծութչունը ծաղկել է վաղ ժամանակներից սկսած, բայց վոչխարների կուլտուրական ցեղի բուծումն սկսվել է միայն Պետրոս I-ի ժամանակ, յերբ Ռուսաստանի համար մերինոս ստանալու գիր գրվեց: Մերինոսները մեր մեջ իրենց գոյութչան համար հրաշալի պայմաններ գտան: Արդեն XVIII դ. և առանձնապես XIX դ. սկզբներին մերինոսների հսկայական հոտեր յերևացին հարավ-ուսական տափաստաններում. նրանց սկսեցին բազմացնել Ռուսաստանի հարավի խոշոր հողատերերը, և մեզ մոտ ստացվել սկսեց գերազանց հատկութչան նուրբ բուրդ:

Բացի ինՖանտադոյից՝ մեր մեջ բուծում էյին և դարձյալ նրբագեղմ վոչխարների միջանի ուսական ցեղեր, վորոնց մեջ առանձնապես հոչակվել է «Մազալի» ցեղը (նկ. 4), վոր տարածված է Ղրիմում, Հյուսիսային Կովկասում և Ուկրայինայի ՍՍ Հանրապետութչան հարավային նահանգներում: Այսպիսի ցեղի լավ վոչխարը տալիս է 4—5 կգ բուրդ, ըստ վորում այսպիսի բրդի յերկարութչունն է 5—7 սմ: Խոյերի կշիռը հասնում է մինչև 80 կգ:

Բացի ներմուծած ցեղերից, վոր մեզ մոտ բերված են հարավից, մեր հարավային տափաստաններում անհիշելի ժամանակներից բազմացրել են և մի ամբողջ շարք սեփական վոչխարների ցեղեր, վորոնք զանազանվում են

առանձնակի արժանիքներով: Նրանց մեջ առաջին տեղը բռնում է կարաիուլ վոչխարը, վոր բուծվում է Բուխարայում և Թյուրքեստանում (նկ. 5):

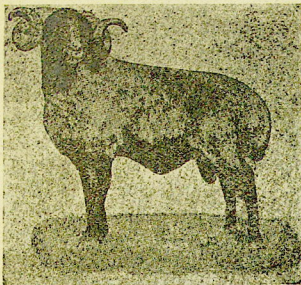
Նկ. 4. Մազալեյան ցեղի խոյ:

Այս ցեղը բոլոր բարձր հատկութուններով աչքի չի ընկնում. բուրդն առանձնապես յերկար չէ, բայց մեծաքսային է և փայլուն, սև գույնի: Մակայն կարակուլ վոչխարը տալիս է թանգագին «կարակուլ», այլապես ասած՝ «գառնուկի կամ սմուշկայի մորթ», վորից պատրաստում են ամենքին հայտնի «բուխարա»*) ոձիքներ ու գլխարկներ: Այդ վոչ ալ ինչ է, չեթե վոչ այդ ցեղի մատուաշ, նորածին գառնուկների մորթը: Նա արդեն ծնվում է ալիքանման կամ զանգուր մանրիկ խուճուճներով. ավելի ուշ, յերբ վոչխարը զարգանում է, նրա մորթը կորցնում է այդ հատկութունները և տգեղ է դառնում: Այդ ցեղի մեջ առանձնապես զնահատվում են խիստ բազմաձևութունը և գառնուկների մորթիների հատկութունները: Հաճախ վոչխարների մինչև 50 0/0-ը բերում են միանգա-

*) «Барашковые» թարգմանված է «բուխարա», վորովհետև այդ մորթիները մեր մեջ կոչվում են «Բուխարայի» մորթիներ:

մից Ձ-ական գառնուկներ: Այս վոչխարների առանձնահատկութիւններէց ե դարձյալ այն, վոր նրանք բաժանին կաթ են տալիս, վորից պատրաստվում ե յուղ ու զանազան տեսակի պանիր (բրինձա, կաշկովալա և այլն):

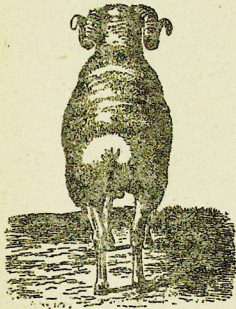
Միքիչ ավելի ցածր հատկութիւն սմուշկաներից առաջանում են յերկու ուրիշ ցեղ,—վալիչ, վորը բազմացնում են Ղրիմում ու ցուեկա կամ չուշկա, վորը բազմացրած ե Ուկրայինայի մերձծովյան նահանգներում, Պոդոլիեյում ու Բեսարաբիայում:

Նկ. 5. Կարակուլ վոչխար:

Բոլոր այս ցեղերը վերաբերում են ճարպապոչ վոչխարներին. նրանք ունեն հաստ ու յերկար, իր մեջ մեծ քանակութեամբ ճարպ հավաքած պոչ: Նրանց հետ չպետք ե շփոթել այն ցեղերը, վորոնց մօտ ճարպ կուտակելը մասնագիտութիւնն ե դարձել ու համարվում ե գլխավոր արժանիքը: Մրանք այսպես կոչված դմակավոր վոչխարներն են (նկ. 6), վորոնք լաչնորեն տարածված են մեր հարավային ու հարավ-արևելյան տափաստաններում: Նրանց պոչը շատ կարճ ե, բաղկացած ե 3—5 վոզից,

իսկ նրանց վրա, գավակափոկի վրա կազմվում է խոշոր դմակը—յերկու ճարպային բարձիկներ 4—5 կգ ծանրութեամբ, իսկ յերբեմն ել 12 կգ և ավելի: Դմակը միայն վերևից պատած է բրդով, իսկ ներքևից նա լերկ է: Այն ճարպը, վոր պարունակվում է նրա մեջ, սկզբնապես յերկ է հավանորեն վաշխարի համար պաշարի մատերիտ նրանց հաճախակի քաղցի պահին տափաստաններում ձմեռ ժամանակ: Այնուհետև ընտրանքի միջոցով մարդս ամբապնդեց այդ առանձնահատկութունը, վորովհետև վաշկատունների համար, վորոնք զլխավորապես բազմացնում են

Նկ. 6. Դմակավոր ցեղի խոյ:

դմակավոր վոշխարներ, ճարպը շատ գնահատելի սննդարար մթերք է հատկապես ձմեռը: Դմակավոր վոշխարները զանազանվում են մեծ դլմացկունութեամբ. նրանք կարող են հսկայական տարածութեամբ յերթեր ունենալ, կարող են տանել և՛ սաստիկ ցուրտը, և՛ ձմեռային քաղցը:

Վոշխարների ցեղերն սրյապիսով շատ բազմատեսակ են և շափաղանց հարմարեցրած այն պահանջներին, վոր նրանց

առաջն է դնում մարդը: Այս պահանջների բազմատեսակությունը, նախահայրերի բազմատեսակությունը, վորոնցից ծագել են ընտանի վոշխարները, և նույնպես պայմանների բազմատեսակությունը, վորոնց մեջ նրանք ապրում են,—ահա սրանք բոլորն ել հանդիսանում են պատճառ ցեղերի բազմատեսակության և բազմաթիվության:

ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ԲՆՁՄԱՅՆՈՒՄ ՎՁՁԽԱՐՐ

Վոչխարներ բազմացնելու ամենաախնական լեղանակն այն է յեղել, ինչ վոր մենք տեսնում ենք թափառական ժողովուրդների մեջ: Նրանց համար վոչխարները մեծ մասամբ հանդիսանում են բարեկեցութեան զլխավոր աղբյուրը,— նրանցից թափառականներն ստանում են և հիմնական կերակուրը,— միս, ճարպ, կաթ ու հաղուտ և մինչև անգամ բնակարան, վորովհետև շատ թափառական ժողովուրդների մեջ բնակարանի տեղ են ծառայում թաղիքե վրանները: Այդպիսի վրանը թիթև է, փոխադրելի է միևնույն ժամանակ տաքուկ ու հարմար բնակարանի համար, միանգամայն անհրաժեշտ թափառիկ ձևի կյանքի դեպքում:

Ինքը թափառիկ կյանքի ձևը նշանակալից չափով պայմանավորվում է նրանով, վոր թափառականի մոտ լինեն բազմաթիվ վոչխարների հոտեր: Վոչխարներն արագորեն վոչնչացնում են մինչև անգամ տափաստանի շատ խիտ ու առատ բուսականութունը և կարիք է լինում հոտերը քշել նորանոր տեղեր: Բացի դրանից մեր տափաստաններում, հատկապես հարավ-արևելքում, մեր բուսականութունը ամառը չորանում է շոգերից, և հոտերին ուտելու բան չի մնում: Դրա համար էլ վաչկատուններն ստիպված են լինում հոտերի համար կեր փնտռել լեռներում, ուր մեծ-մեծ բարձունքների վրա ամառն էլ քավականաչափ խոնավութուն է լինում: Այնտեղ տարածվում են ընդարձակ ու արգավանդ ալպիական մարգագետինները, վորոնց վրա հոտը կարող է ամառվա ընթացքում հիանալի կերպով կերակրվել:

Հյուսիսային թյուրքեստանի զրոզները կանոնավոր ճանապարհորդութուն են կատարում հովիտներից դեպի լեռները: Յուրաքանչյուր առլ (գյուղ) գնում է հին ժամանակներից իվեր վորոշած մարշրուտով, հանդարտ ու ա-

աւնց շտապելու շարժվում ե հովիտներէց դեպի լեռները
և ամառվա սկզբին արդեն վրա հասնում «ամառելու»
(Չեյլաու) ալպիական մարգագետիններում: Այնտեղ նա
նույնպէս այս ու այն կողմ ե շարժվում վորոշված շրջա-
նում այնքան, մինչև վոր կերը նվազում ե և ցրտերը վրա
հասնում: Այդ ժամանակ սկսվում ե ամբողջ քոչի վերա-
դարձը: Նորից բրգե վրանները բոլոր ստացվածքներով
դարսվում են ու բեռնավորվում ուղտերին ու ձիերին,
ամբողջ բնակչութունն ուղեկցում ե իր հոտերին և ուղղ-
վում դեպի հովիտը: Չմեռը մոտենալուն պէս առաջը պատ-
րաստվում ե ձմեռն անցկացնելու նույնպէս առաջուց և
վաղ ժամանակներից արդեն վորոշված տեղում, մի տեղ,
ուր ձյունը շատ խորը չի, վոր վոչխարները կարողանան
ձմեռն իրենք իրենց համար կեր ձեռք բերել, պոկելով
այն ձյան տակից իրենց կճղակներով: Նրանց համար ձմեռ-
վա կեր չեն մթերում: Յեթե ձյունը սովորականից ավե-
լի չե գալիս, կամ յեթե տաքերից, իսկ հետո յեղած սառ-
նամանիքներից սկսվում ե բարակ սառցային շերտը գո-
չանալ,—վոչխարները ձյան տակից իրենց համար կեր
ձեռք բերել չեն կարողանում, և վրա չե հասնում սոփն ու
համաճարակը—Չարդը: Այդ վաչկատունների համար նույն-
պիսի մի դժբախտություն ե, ինչպէս վոր հողագործի հա-
մար անբերրիությունն ու յերաշտը:

Այսպիսի նախնական վոչխարապահության դեպքում
տիրոջ ամբողջ հոգան իր հոտի վերաբերմամբ հանգում ե
այն բանին, վոր պահպանի հոտը գալլերի հարձակումնե-
րից ու տեղից-տեղ քչի: Իհարկե այս հանգամանքում ան-
հնարին ե վորևե առանձնապէս լավորակ սերունդ բազ-
մացնել: Վոչխարները մնում են մանր գրությամբ և ու-
նենում են վատ ու կոպիտ բուրդ:

Մեր գլուղացիական տնտեսության մեջ վոչխարը
նույնպէս առանձին հոգատարությամբ չի ոգտվում, բայց,
այնուամենայնիվ, ձմեռում ե փարախում ու կերակրվում

նրա համար մթերած խոտով կամ դարձանով: Ամառը նը-
րան բաց են թողնում արոտավայրում մնացած հոտի հետ
միասին, սակայն հաճախ նա ստիպված է լինում բավա-
րարվել յերկրորդ տեսակի կերով,—վոչխարներին արա-
ծացնում են և՛ հանգիստ թողած վարելահողերում, և՛ խոտը
հնձած մարզագետիններում, և՛ ցորենը հնձած արտերում:

Մեզ մոտ հարավում խոշոր վոչխարաբուծարաննե-
րում ավելի շատ է հոգս տարվում վոչխարների մասին:
Նրանց համար շինում են տաք փարախներ, ըստ հնարա-
վորութիւն չոր ու լուսավոր, վորովհետև վոչխարն ամե-
նից ավելի վախենում է շենքի խոնավութիւններից: Հոգ են
տանում և բավականաչափ առատ կերի մասին, վորով-
հետև կերտկրելուց է կախված մսի ու ճարպի և՛ վորա-
կը, և՛ քանակը, դրանից է կախված նաև բրդի արժեքը:
500—1000 զլուխ վոչխարից բաղկացած հոտերն ամառն
արածում են տափաստաններում հմուտ հովվի (չորան)
հսկողութիւն ներքո, վորը լավ գիտե արածելու բոլոր տե-
ղերը, և առանձնապես հոգում է, վոր հոտը չընկնի խո-
նավ ճահճային հարթութիւնները,—այնտեղ վոչխարները
հաճախ հիվանդանում են զանազան հիվանդութիւններով:

Մեզ մոտ հարավում վոչխարներին խուզում են մա-
լիսին կամ հունիսի սկզբներին: Նախապես բուրդը լվա-
նում են, վորի համար վոչխարները միջանի անդամ գե-
տը, լիճը կամ լճակն են քաշում: Ջրի մեջ սարքում են
ցանկապատեր, այնպես վոր կազմվում է մի տեսակ մի-
ջանցք—կորրիգոր, վորոնց միջոցով վոչխարները պետք է
վազեն: Յերբեմն այդ ժամանակ նրանց ձեռքով լվանում
են: Լվանալուց հետո վոչխարը կապում են, դնում են
տախտակի վրա և խուզում մեծ մկրատով:

Ավստրալիայի և Հյուսիսային Ամերիկայի խոշոր վոչ-
խարաբուծարաններում խուզելու համար ոգտվում են ե-
լեկտրականութեամբ: Վարսավիրական մեքենաների նմա-
նութեամբ շինված խոշոր մկրատները գործի յեն դնում

փոքրիկ ելեկտրոմոտորով, վորը հոսանքն ստանում է դինամոմեքենայից: Տասնյակներով վոլտարներ մեկն դրվում են հատակին՝ այն տասնյակներով մկրատների ներքո, վորոնք սկսում են շարժվել փոքր դինամոմեքենայից ստացված ելեկտրական հոսանքով, և խուզելը կրում է բոլորովին գործարանային բնույթ. այն կատարվում է արագությամբ և բանվորների ուժի չնչին սպառումով:

Իրա համար ել այդպիսի ելեկտրական խուզումը շատ կատարելագործված է: Ստացվում է ավելի շատ բուրդ, բուրդը խուզվում է ավելի կոկ, և ընդամին շատ ավելի արագ. բացի դրանից բանվորների այնքան մեծ քանակությամբ ուժ էլ չի պահանջվում, ինչպես ձեռքով խուզելու ժամանակ: Յեթե հոտը բազմաթիվ է, այն դեպքում շատ ավելի ձեռնտու չե, վորովհետև ընդհանրապես խուզումը պետք է արագորեն կատարել. վոլտարներն սպասելուց հուզվում, խուզելուց հետո վախենում և կորցնում են իրենց կշիռը: Թուզված բուրդը ընտրելով բաժանում են ըստ տեսակների և հակեր կապում:

Յերբ բուրդը գործարան է մտնում, խնամքով, մանրազնին կերպով ջնկջկում, տեսակավորում, լվանում, առանձին մեքենաներով սանրում են, իսկ հետո նրանից մանում են բրդե մանվածք, վորն արդեն տարվում է բրդե կտորներ պատրաստելու համար՝ մահուդ, դրապ և այլն: Վոլտարների բրդի ավելի կոպիտ տեսակները գործադրվում են մեր մեջ՝ թաղիքներ, թաղիքի կտորից ձեռնվա վտոնամաններ (վալենկա) և թաղիքե կիսակրշիկներ (տուֆլի) պատրաստելու համար: Այս նպատակի համար բուրդն ուղղակի խիստ կերպով ծախսվում է, ինչպես ասում են՝ «թավալվում — վխտում է»:

ՎՈՋԽՈՐՆԵՐԻ ՀԻՎՈՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես մենք տեսանք՝ վոլտարը լեռների և անջրդի տափաստանների ծնունդ է և այդ պայմաններում նա և

ներկայումս ել իրեն զգում ե ամենալավ կերպով: Սակայն խոնավ, ճահճոտ և անտառոտ վայրերում նա տառապում ե խոնավ կլիմայից ու հաճախ հիվանդանում ե: Ջանազան հիվանդութիւններով առանձնապես հիվանդանում են այդ պայմաններում տոհմիկ վոչխարները,—նրանք ավելի քնքուշ են ու զգայուն, քան տեղական հասարակ ցեղերը:

Վոչխարների բոլոր հիվանդութիւններից ամենից դաժանը սիրիքախտն ե. նա հաճախ ե վնասում վոչխարաբուծութեանը— մինչև միլիոնավոր ռուբլիների հասնող վնաս, իսկ այն դեպքում, յերբ հիվանդութիւնը տարածվում ե, կոտորվում են ամբողջ հոտերով: Այս հիվանդութիւնն ամենից հաճախ հալոնվում ե տափաստաններում ամառվա շոգերին, յերբ վարակը տարածվում ե վամպիրների—արլուն ծծող ճանճերի միջոցով. վոչխարին կծելով, ճանճերը վարակում են նրան հիվանդաբեր միկրոբներով, և վոչխարը հիվանդանում ե: Նա դադարում ե ուտելուց, դառնում ե տխուր, նրա վրա տաքութիւն ե դալիս և յերբեմն ել միջանի ժամից հետո մեռնում ե ջղաձգութիւնների մեջ: Այդ վարակն ամենից շատ տարածվում ե այն արոտներում, վորտեղ վոր թաղված են չեղել սիրիքախտով սատկած վոչխարները: Ուստի և, ինչպիսիք գուշացում վարակի, անհրաժեշտ ե խորը թաղել ընկած կենդանիների դիակները կամ, ավելի լավ ե, այրել: Ներկայումս հաջողվում ե նմանապես հոտերը պաշտպանել հատուկ սրսկումներով:

Հաճախ վոչխարի մոտ նկատվում ե լուրահատուկ մի հիվանդութիւն, վոր կոչվում ե վոչխարի զլխապտուլտ հիվանդութիւն: Այս հիվանդութեան եյութիւնն այն ե, վոր հիվանդ վոչխարը կորցնում ե խորթակը, գլուխը թեքում ե դեպի կողքը և միջանի ժամանակից հետո սկսում ե արագորեն սլտապել այնքան, մինչև վոր գետինն իվայր ե գլորվում շնչասպառ, մեռած: Այս հիվանդութիւնը

գոյանում ե հատուկ ժապավենային ուղեղի-ճիճուներէ ձվաներից, վորոնք ընկնում են վոչխարի ստամոքսը խոտի հետ միասին: Աղիքի մեջ նրանցից դուրս են գալիս մանր գոյակներ, վորոնք թափանցում են արյան մեջ, և արյան հետ միասին նրանք անցնում են վոչխարի գլխի ուղեղը: Այնտեղ ալդպիսի գոյակից հետզհետե, միջանի ամիսների ընթացքում զարգանում ե խոշոր բշտիկ, վոր լցված ե լինում հեղուկով և գլխիկի ներսում ունենալով ուղեղային ճիճու կամ ցենուրա: Այդ բշտիկը յերբեմն ուղեղում այնպես ե աճում, սեծանում, վոր սկսում ե արդեն ճնշել դանդի վոսկրները, և սրանք կամաց-կամաց աջնքան են բարակում, վոր բշտիկը նրանց միջից պարզ յերևում ե: Ահա բշտիկի այդ ճնշումն ուղեղին առաջ ե բերում վոչխարի պտուկտը և նրա մահը: Չափահաս ճիճուները զարգանում են շների և գալլերի աղիքում, և նրանց ձվերը դուրս են գալիս այդ կենդանիների կղկղանքի հետ: Իրենց հերթին շներն ու գալլերը վարակվում են ուղեղային հիվանդութամբ, այդ պարագիտով վարակված վոչխարների միսն ուտելով: Գիշատիչի աղիքներում բշտիկի մեջ գտնված ամեն մի գլխիկից առաջանում ե ճիճվի գլխիկ, հետո չել չափահաս ճիճու, վորն սկսում ե յետևի կողմից ձվաներով լեցուն անդամիկները դուրս բերել:

Յերբ պարզվեցին վոչխարների այս հիվանդութւան պատճառները, այն ժամանակ ինքնբոստիւնքւան պարզ յեղավ, թե ի՞նչ միջոցով պետք ե կովել նրա դեմ: Պետք ե անմիջապես վոչնչացնել հիվանդացած կենդանիներին և այրել նրանց գլուխները, վորպեսզի նրանք շների և գալլերի ձեռքը չընկնեն: Յեթե գիշատիչները չվարակվեն ճիճուներով, այն դեպքում վոչխարներն ել չեն վարակվի գլխապտուկտով:

Վոչխարներին վարակող ավելի քիչ վտանգավոր ճիճուներ են լեռդի յերկբեքան ճիճուները: Սրանցով վոչ-

խարները վարակվում են խոնավ, ճահճային և առանձնապես ջրով վողողված մարգագետիններում, վորովհետև այդ յերկբերանների ջահել տեսակներն իբրև պարազիտներ ապրում են ջրային կենդանիների մեջ—ջրային խրխունջների մեջ, Վորպեսզի վոչխարներին կարելի լինի ապահովել վարակումից, հարկավոր է նրանց պահել շոր արտաներում, հետու ջրից ու ճահճից:

Բացի դրանից վոչխարները հաճախ տառապում են ֆոսով, վորն առաջանում է մանր, հասարակ աչքով անտեսանելի քոսի միջատներից, վորոնք թափանցում են վոչխարի մորթու մեջ և այնտեղ առաջացնում անցքեր: Քոսի միջատները զրգռում են վոչխարին, վորն օկսում է քորել: կաշու վրա կազմվում են թեփոս խոցեր և յերբեմն ել թանձր ու խիտ թարախի կեղևներ, վոր պատում են կաշին: Այս հիվանդութունը բուժում են՝ դանազան թուշավոր միջոցներով մեռցնելով քոսի միջատներին, ավելի հաճախ լողացնելով թուշու ծխախոտի լուծվածքի մեջ:

Ընդհանրապես վոչխարի առողջութունը պահպանելու համար անհրաժեշտ է հոգ տանել այն մասին, վոր նա մաքրության մեջ պահվի, իրեն համար քավականին հարմար կեր ստանա և խոնավութունից ել շտանջվի:

ՄՅԺԻ ԺՆԿՈՒՄՆ ՈՒ ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այժն այն ամենահին ընտանի կենդանիներից է, վորոնց մարդը ձեռնասուռն է դարձրել ամենավաղ ժամանակներում, և վորոնց մասին չի մնացել և վոչ մի պատմական հիշատակարան: Այժերի վոսկրները գտնվում են արևմտյան Յեվրոպայի ցցլա շինությունների փլատակների մեջ, մինչև անգամ ավելի վաղ ընկած, քան վոչխարների հանածո մնացորդները: Մրանք սկզբնապես շատ մանր տեսակի էյին, բայց այն ժամանակվանից սկսած, յերբ մարդն սկսեց ոգտրվել բրոնզյա գործիքներով, յերևան են դալիս և ավելի խոշոր այծեր:

Այն ժամանակներում, վորոնց մասին պահպանված են արդեն պատմական տեղեկություններ և հուշարձաններ, մենք

Նկ. 7. Մինայի ընտելացած շարու այծի նկար յեգիպտական հարթաքանդակի վրա:

գտնում ենք ամբողջ աշխարհում լայնորեն տարածված ընտանի այծեր: Յեգիպտական հուշարձանների վրա պահպանված են ընտելացած արու այծերի պատկերներ՝ շատ չերկար յեղջուրներով և ուղղածիզ ականջներով (Նկ. 7): Մրանք, անկասկած, ձեռնասուռն դարձրած Մինայի

վայրենի արու այծերն են, վորոնք վայրենի դրուխյամբ մինչև այժմս ել գտնվում են Սինայի թերակղզում և Փոքր Ասիայում:

Ճիշտ այդպես բարելոնյան շատ հնագուշն հուշարձանների վրա մենք գտնում ենք ընտանի այծերի պատկերները: Վրոբած յեղլուրներով և կախ ընկած ականջներով, այդպիսի ականջներ չեն պատահում և վոնչ մի վայրենի տեսակի մոս (նկ. 8): Պարզ է, վոր արդեն այս հեռավոր ժամանակներում այժը վաղուց արդեն սովորեցրած, ձեռնասուն դարձրած կենդանի չեր, վորը կարողացել եր ընտրանքի միջոցով վերամշակել այդ հասուկ նշանները, վոր հատուկ են միայն ընտանի կենդանիներին,—չե՞ վոր վայրենի կենդանիները մեծապես ստիպված են պահակի դերում լինել, միշտ պատրաստ և, ինչպես ասում են, ականջներդ միշտ խլշած պահիր»:

Հին հունական ավանդուխտները և հունական պատմական հուշարձանների վրա չեղած պատկերների և զեղարվեստի արտադրութունների համաձայն կարելի չե կարծել, վոր հին Հունաստանում և Փոքր Ասիայում այժը հայանի չե չեղել անհիշելի ժամանակներից: Առանձնապես հռչակվել են Փոլուզիայի, Լիբիայի և Կիլիկիայի այծերը, վորոնք տալիս եյին յերկար ու նրբին բուրդ, վորից պատրաստում եյին բրդե թանգազին գործվածքներ, գորգեր ու

Նկ. 8. Ասորական ընտանի այծերի պատկերներ:

Թաղիքներ: Հին հուշները շատ եյին գնահատում նաև այժի պանիրը, վորը նրանց սննդի գլխավոր մթերքներից մեկն էր: Հիմք կա կարծելու, սակայն, վոր այդ պանիրը, ինչպես և հավանորեն հենց այժերը, հուշներն ստացել են մեր նախահայրերից, սկյուլթացիներից, վորոնք բնակվում եյին հարավ-ուսական տափաստաններում:

Այժի պանիրը գործադրվում էր իբրև կերակուր գեռևս ավելի ուշ՝ հոռուայեցիների կողմից, ընդամին հատկապես հռչակված էր սիցիլիական պանիրը:

Նստակցաց ու կիսանստակցաց հին ժողովուրդների մոտ այժը հանդիսանում էր նրանց բարեկեցության գլխավոր աղբյուր: Բացի մազից, գնահատվում եյին նաև այժերի մորթիները, վորոնցից շինում եյին գինու համար տկճորներ, վորոնք ծառայում եյին իբրև խոշոր ամաններ խմիչքներ պահելու համար, պատրաստում եյին տաք հագուստներ, գլխարկներ ու անկողիններ: Այժերը զոհաբերվում եյին աստվածներին և, ինչպես շատ ոգտավետ կենդանիներ, համարվում եյին մինչև տնգամ սուրբ, նվիրական կենդանիներ: Նրանք նվիրված եյին զվարճության ու զինուստված Բաքոսին:

Հանածո դրությամբ պահպանված ըստ պատկերների և ըստ մնացորդների դատելով, կարելի յե կարծել, վոր Փոքր Ասիայի ու հին Հունաստանի բոլոր այժերի նախահայրը վայրենի այժն է յեղել, վոր ապրում էր կովկասի, Ղրիմի, Պարսկաստանի և Միջին Ասիայի լեռներում ու կոչվում էր բեգուար այժ: Նա շատ նման է յեվրոպական լեռների քարայժին, վոր մինչև այժմս էլ պահպանվում է գեռևս Ալպերում և Պիրինեյան լեռներում. բայց այդ վերջինը, ըստ յերևութին, չի մասնակցել ընտանի ցեղերի կազմակերպման մեջ, համենայն դեպս պատմական ժամանակներում:

Բեգուար այժը չափսի կողմից յեվրոպական քարայժի և ընտանի ցեղերի միջին տեղն է բռնում: Նա ունի

մեծ կորացած յեղջուրներ, մինչդեռ այժը սովորաբար անեղջուր ե: Յերկու սեռերն ել ունեն մորուք, վորը չունի ալպիական այժը: Մազը մոխրագուլնն ե, միքիչ շագանակավուն, մեջքի վրա ունի սև շերտ և ունի բոլորովին սև պոչ: Այս վայրենի այժը հիմա լել հեշտությամբ սովորում ե և ընտանի ցեղերի հետ միասին տալիս ե խառնազգի սերունդ: Պետք ե կարծել, վոր նա ձեռնասուն ե դարձել հատկապես Արևմտյան Ասիայում անհիշելի ժամանակներում և ամենազլխավոր ընտանի ցեղերի սկիզբը տվել, սրանց թվում նաև անգորական նշանավոր այժերի, վորոնք աչքի լեն ընկնում յերկար ու բարակ մազով:

Անուհետև մի փոքր ավելի արևելք, Ավղանստանում, Հիմալայներում ու Միջին Ասիայի բարձր սարահարթերում ապրում ե դարձյալ մի վայրենի արու այժ, վորը, անկասկած, մասնակցել ե ընտանի ցեղերի կազմակերպման: Այդ—այսպես կոչված մախուրն ե, վորն իր չափսով ալպյան այժին եր նման: Նա աչքի լեր ընկնում յերկար պարուրաձև վոլորած յեղջուրներով: Յեվ իրոք հին ասորեստանյան հուշարձաններում մենք գտնում ենք յեղջուրներով ձեռնասուն այժերի պատկերներ, վոլորած, ինչպես պատուհանի վարագույրը: Ժամանակակից ցեղերի մեջ նրան ամենից ավելի մոտ ե գալիս քիշմիրի այժը պարուրաձև վոլորած յեղջուրներով ու յերկար մետաքսանման մազով, վորից շինում են քիշմիրի հայտնի շալերը: Այդ ցեղը տարածվել ե Բուխարայի վրայով նաև մինչև մեր հարավ-ուսական տափաստանները:

Ինչպի արևելք ավելի հեռու գնալով, մենք հանդիպում ենք ընտանի այժերի դարձյալ մեկ խմբի, բոլորովին վոչ նման յեվրոպականներին: Նրանք տարբերվում են բարձր վոտներով, մազի մութ գուլնով և յուրահատուկ ձևի գլխով կարճիկ ու ծռած յեղջուրներով: Ըստ բոլոր այս նշանների կարելի լե կարծել, վոր այդ ցեղերի

նախահայրը վայրենի արու այծն է, վեր կոչվում է քար։
Նա պատահում է Արևելքում Տիրեթի և Հնդկաստանի
լեռներում, հատկապես հենց այն շրջանում, ուր տարած-
ված են կարճեղջուր ընտանի այծերի ցեղերը։ Ուրիշ
վայրենի արու այծերի Կաման թարը հեշտությամբ է ըն-
տելանում ու զուգախառնվում ընտանի այծերի հետ։

Այսպիսով, ըստ յերևութին, ընտանի այծերի նա-
խահայրերը լեզել են քարայծերի միջանի վայրենի տե-
սակները, վորոնք ապրում էին զանազան շրջաններում։
Զանազան ժամանակներում և զանազան յերկրներում շատ
հեռավոր նախապատմական շրջաններում կամ պատմա-
կան ժամանակների հենց սկզբներին մարդը փորձեր է
արել ձեռնասուն և ընտանի դարձնել այդ կենդանիներին,
վորպեսզի ոգտվի նրանց մսից, մորթիներից, մազից ու
կաթից։

Յեթե վոչխարները հանդիսացան իբրև բարեկեցու-
թյան զլխավոր աղբյուր այն ժողովուրդների համար, վո-
րոնք ապրում էին հովիտներում ու տափաստանների ան-
սահման ընդարձակության մեջ, ուր նրանք ազամա հե-
տևելով իրենց հոտերին դարձան թափառական-անասնա-
պահներ, — ապա այծերն էլ հնարավորություն տվին
ուրիշ ժողովուրդների մշտաբնակ լինել լեռներում։ Նախ-
նիքներից ստացած ժառանգականության — ամենադիք և
անմատչելի ժայռերն իվեր մազիցելու հակումով, նրա
դեպի կերակուրն ունեցած անպահանջկոտությամբ և
իրենց համար լեռներում ձմեռն էլ կեր ձեռք բերելու
ընդունակությամբ այծերը լեռների բնակիչների համար
դարձան անփոթարիներ ընտանի կենդանիներ։ Ընդամին
նրանք տերերից չեյին պահանջում քոչվորական կենցա-
ղավարություն։ Այծերի հոտերը պահվում են միևնույն
տեղերում, շատ-շատ ամառը քշվում են լեռների ավելի
բարձր մասերը — ալպիական մարգագետիններում, իսկ
ձմեռը ցած են իջնում լեռների ստորոտները։

Այսպիսով այժմերը նպաստեցին լեռների և հովիտների խաղաղասեր հովվական տոհմերին բարգաւաճելու և տարածվելու ամբողջ Յեվրոպայում: Այս ընտանի կենդանու անվիճելի կուլտուրական ծառայութունը պատմաբանները բավականաչափ չեն գնահատել:

Ավելի ուշ պատմական շրջաններում ընտանի այժը վնչ միայն լախորեն տարածվեց ամբողջ Յեվրոպայում, բռնելով և ամբողջ հարթավայրերի շրջանները և ընկնելով հյուսիսային պետութունների մեջ, այլ և յեվրոպական գաղթականների հետ միասին ներս մտավ և Հյուսիսային Ամերիկա, վորտեղ նա առաջ չկար: Այժմ ընդհանրապես դարձավ յեվրոպացի գաղթականի մշտական ուղեկիցը և նրա հետ մեկտեղ տարածվեց ամբողջ աշխարհում:

Այժմերի հոտերը, սակայն, բնավ չեն հասնում այն քանակության, ինչ վոր վոչխարների հոտերն ելին հասնում: Այդ միանգամայն հասկանալի չե: Լեռները չունեն կերի այնպիսի անսպառելի պաշար, ինչպես վոր ունեն անսահման տափաստանները: Յերկրագնդի վրա այժմերի ընդհանուր քանակն ավելի քիչ ե, քան վոչխարների քանակը: Ամբողջ Յեվրոպայում հաշվում են միայն մոտավորապես 20 միլիոն գլուխ այժ, ըստ վորում նրանցից ամենից շատը գտնվում ե Միջերկրականի ափերին, Սպանիայում, Իտալիայում և Հունաստանում: Շատ գորեղ կերպով զարգացավ այժսբուծութունը նմանապես և Միջին Յեվրոպայում, առանձնապես Գերմանիայում: Այնտեղ խիտ բնակչության և ազատ արոտավայրերի չգոյության շնորհիվ այժմերը հանդիսանում են ամենահարմար ընտանի կենդանիները մանր տնտեսութունների համար:

Մեր մեջ այժմերը մինչև վերջին ժամանակները քիչ հարգել ելին, և նրանց քանակութունն ել շատ չնչին, յեթե հաշվի չառնենք Կովկասն ու Ղրիմը: Բայց այս, իհարկե, ամենևին վնչ ըստ նրանց արժանիքի, քանի վոր

ընտանի այծը և մեզ մոտ կարող եր լինել շատ ողորմ-
վեա կենդանի գյուղացիական անտեսութեան մեջ:

ՎԱՅՐԵՆԻ ՅԵՎ ԸՆՏԱՆԻ ԱՅԺԸ

Ժամանակակից վայրենի այծերը, վորոնց մեջ, ան-
կասկած, գտնվում են նաև ընտանի ցեղերի նախնիները
կամ մոտիկ նախնիներին և ազգակից սրանց ձեռքին,—
բոլորն ել լեռնային կենդանիներ են և բացի դրանից
բնակվող լեռների ամենամատչելի ժայռերի շրջաննե-
րում, հավիտենական ձյան մերձակայքում: Այս իսկ տե-
սակետից վայրենի լեռնային այծերն արտակարգ շար-
ժուն, ճկուն մաղցողներ են, ունեն գորեղ մկանուս վտա-
ներ, վորոնք ընդունակ են թռչելու լայն անդունդներով
ու վիհերով: Նրանց հետապնդելու դեպքում նրանք վոչ
միայն սլանում են ինչպես մրրիկ՝ գլխապտույտ զառիվերնե-
րով, ծերպերով, այլ նաև, ըստ վորսորդների պատմածնե-
րի, կարող են թռչել և մեծ բարձրութուններից, մինչև
անգամ ջարդուփշուր չլինելով գլխի վրա ընկնելու
պարագային. այս դեպքում նրանց ոգնում են հսկայական
ամրակուռ և առաձգական յեղջուրները: Այդ պատճառով
ել այդ կենդանիները շատ յերկշոտ ու զգայուն են:
Իրենց գեղեցիկ, խոշոր աչքերով նրանք հեռվից նկատում
են թշնամու մտենալը: Նրանց ականջները շարունակ
սրված են և ամեն մի կասկածելի աղմուկին վերահասու
յն լինում: Նրանք ոժտված են և լավ հոտառութեամբ:
Գաղտագողի մոտենալ քարայծին չափազանց զժվար ե,
և սպանված քարայծի յեղջուրները հանդիսանում են
հաղթական նշան, վորով կարող ե պարծենալ վորսորդը:

Ընտանի այծերը կորցրել են, իհարկե, շատ բան
իրենց դուրբաշարժութունից և ձեռներեցութունից:
Նրանք յենթարկվել են, ինչպես և վոչխարները, մարդուն
և նրա սպանջներին: Մարդու համար ել ամենից առաջ
կարևորն այն եր, վոր կենդանիներին իր շուրջը պահեր,

կապեր նրանց իբր տան հետ: Ուստի և նա ընտրել է ավելի պակաս դչուրաշարժ և ավելի պակաս ձեռններեց այժմերին, ամեն կերպ մոռացնել է տվել նրանց ինքնուրույնութունը և չափից ավելի սրընթացութունը. — չե՞ վոր այլապես նա ստիպված կլիներ անձամբ մշտապես նրանց յետևից վազել:

Պետք է ասել, սակայն, վոր մարդն այժի վերաբերմամբ ձեռք բերեց շատ ավելի պակաս հետևանքներ, քան թե վոչխարներին ձեռնասուն դարձնելու ժամանակ: Այժը մինչև այսօր էլ պահպանել է բավականին ինքնուրույն և անկախ բնույթ: Նա պահպանել է նախնիներից ժառանգած դչուրաշարժութունը, վոր արտահայտվում է առանձնապես ջանել հասակում: Նրան հատուկ է նույնպես և այն, վոր նա անպարտելի հակումն ունի մագլցելու, և լեռների բացաղալութան դեպքում նա հաճախ սպրդում է կտուրների և մինչև անգամ զանգաղատան վրա: Սակայն դրա պատճառները պարզ են. — չե՞ վոր իբրև ընտանի կենդանի՝ այժը բուծվել է մինչև վերջին ժամանակներս գլխավորապես լեռնային տեղերում, ուր լիակատար կերպով կարող եյին մնացած լինել լեռնային նախնիներից ժառանգած բնագոյները: Շատ ժամանակ չե, ինչնա իբրև ընտանի կենդանի ընդարձակորեն տարածվել է հարթավայրերում:

Շատ կարելի չե, վոր դարձչալ մի հանգամանք նպաստել է, վոր այժը կարողացել է պահպանել մեծ դչուրաշարժութուն ու շարժումների ճարպկութուն: Մարդը, բազմացնելով այժերին, ինկատի չունեք նրանցից միս ու ճարպ ստանալ. — նա ոգտվում եր գլխավորապես նրանց կաթից, մագից ու մորթուց: Դրա համար էլ նա չեք աշխատում ընտրանքի միջոցով առաջ բերել ծանր ու վիթխարի այժերի ցեղեր, — այդ հատկութունները չեյին հետաքրքրում նրան: Հետևանքում այժերը պահպանեցին վոչ միայն դչուրաշարժութունը, այլև ձեռներեցութունը:

Նրանք իրենց նախնիներին հատուկ բնական խելքն ու զգայնությունը այն աստիճան չեն կորցրել, ինչքան վոչխարները: Իզուր չե, վոր վոչխարների հոտերի առաջնորդի դերում մենք հաճախ տեսնում ենք այժին: Իբրև առաջնորդ նա յե ընտրում ճանապարհը և ղեկավարում կարգ ու կանոնը:

ԱՅԾԵՐԻ ՑԵՂԵՐԸ

Մարդն սկզբում այժերից պահանջում եր ամեն ինչ քիչ-քիչ: Նա պետք ե տար և՛ միս, և՛ մորթի, և՛ մազ, և՛ կաթ: Մինչև մոտիկ անցյալները համեմատաբար քիչ եր հոգ տանում այժերի հատուկ ցեղ բազմացնելու համար. դրա համար ել նրանց ցեղերն այնպես բազմաթիւ չեն, ինչպես ուրիշ ընտանի կենդանիների ցեղերը, և վոչ ել այնպես խիստ կերպով են տարբերվում միմյանցից:

Միջին Յեվրոպայի այն մասում, ուր առաջացել են ընտանի այժերի բազմատեսակ ցեղեր, հանդիսանում ե ամենից առաջ, անշուշտ, Շվեյցարիան, Ալնտեղ, Ալպյան լեռնաշղթաների վրա, այժերը գտնում են իրենց գոլությունը պահպանելու ամենալավ պայմաններ, և նրանց բազմացնելը բնակիչների զբաղմունքն եր կազմում դեռևս անհիշելի նախապատմական ժամանակներում:

Շվեյցարական ցեղերի մեջ գլխավոր տեղը բռնում են զաանենյան այժերը, վորոնք բազմանում են Ջաանենում և Սիմենտալում: Նրանց գլխավոր հասկությունն ուպիտակ գուլնն ե, անեղջուրությունը և արտակարգ կաթնավետությունը: Նրանց մազը կոպիտ ե և կարճ, դրա համար ել քիչ ե գործադրվում, — նրանց բազմացնում են գլխավորապես կաթի համար ու նրանից ստացված պանրի համար: Ջաանենյան լավ այժը տալիս ե որական մինչև չորս լիտր կաթ և ամբողջ տարվա ընթացքում ըստացվում ե 800-ից մինչև 1200 լիտր: Այսպիսի կաթնավետության համար այս ցեղը վայելում ե մեծ համակրանք և ներկայումս տարածված ե ամբողջ Յեվրոպայում: Ջաանենյան այժերը բազմացնում են և մեր մեջ:

Ալպիական մյուս ցեղերից կարելի չե նշել շվարցեն-
բուրգյան տափակագլուխ անեղջուր այծերին, վորոնք
ուռենն մթին գույն, և սպիտակ ապալենցելյան այծերին,
նաև շագանակագույն Քրեյբուրգյան շատ կաթնավետ
այծերին ու սևավիզ վալլիան այծերին:

Առանձին տեսակի այծերի ցեղեր կան նաև Պիրինե-
յան լեռներում. դրանք հսկայական չեղջուրներով են,
յերկար, սպիտակ ու սև մազերով:

Շատ են գնահատվում իրենց կաթնավետութան տե-
սակետից նաև բելգիական կամ Ֆլամանդիայան այծերը,
վորոնք տարածված են Փլամանդիայում և ամենից շատ
ուռենուում են շագանակի կամ շիկակարմիր գույն:

Վոշ-չեվրոպական ցեղերից առանձնապես գովված
են քիշմիրի այծերը, վորոնք տարածված են Քիշմիրում
(Կաշմիրում) և Տիրեթում: Սրանք խոշոր կենդանիներ են՝
կախ ընկած ականջներով և յերկար պարուրած և վոլորած,
դեպի յետ թեքված չեղջուրներով: Նրանց մազը յերկար
ե և բարակ, մազերի տակ ուռենուում են չափազանց զըն-
քուշ ու մետաքսանման աղվամազ, վորը դիմադրում ե
խստագույն սառնամանիքներին, մի հանգամանք, վոր ա-
կամա հաշվի պետք ե առնվի Տիրեթի բարձրաբերձ սարա-
հարթերում: Այժը խուզում են մախիսին և ընդամին խը-
նամքով բաժանում յերկար մազը քնքուշ աղվամազից,
վորը և հանդիսանում ե այդ ցեղի գլխավոր արժանիքը:
Յուրաքանչյուր այծ տալիս ե շատ քիչ աղվամազ, ուստի և
քիշմիրի շալերն ել, վոր պատրաստվում են հենց այդ աղ-
վամազից, այդպես թանգ արժեն: Այդ շալերը չափազանց
տաք են, թեթև են ու քնքուշ: XIX դարի սկզբին փորձ
փորձեցին Կաշմիրի այծերը փոխադրելու Ֆրանսիա, և
մեծ դժվարութլուններով հաջողվեց այնտեղ հասցնել 400
այծ: Այդ ժամանակվանից այդ ցեղը բողմացնում են
Ֆրանսիայում և մինչև անգամ միքիչ ել լավացրած:

Ասիական մյուս նշանավոր ցեղը հանդիսանում են

անգորական այծերը. վորոնց բազմացնում են ՓոքրԱսիայում: Այս ցեղը գեղեցիկ կազմվածք ունի և աչքի յեւրնկնում յերկար, կախ ընկած ականջներով և մեծ, գեղեցիկ կերպով վոլորված յեղջուրներ ունեցող այծերով: Անգորական այծը սովորաբար սպիտակ գույն ունի և տալիս է 1,25-ից մինչև-2,5 կգ. յերկարության բարակ ու փայլուն մազ: Անգորական այծերի մաշկը, վոր կիրառվում է կանանց մորթեղեն հագուստների համար, նմանապես շատ է գնահատվում Յեվրոպայում: Անգորական այծերը Սպանիա Սավոյական սլավերը և Ֆրանսիա տանելու փորձերը քիչ հաջողութուն գտան, վորովհետև կլիմայական պայմանները նրանց համար Յեվրոպայում աննպաստ դուրս յեկան: Սակայն միանգամայն հաջող անցավ նրանց բազմացնելու գործը Հարավային Աֆրիկայում և Ավստրալիայում:

ԱՅԾԻ ԳՓՏԻԿԸ

Այծերի միջանի ցեղերն ունեն բարակ ու քնքուշ մազ և խիտ, ել ավելի նուրբ ու բարակ աղվամազ, վորով նրանք առանձնապես ծածկվում են ձմեռը: Գարնանը այծերը բուրդ են տալիս և այդ «այծի բւրուլը» — դժտիկն է թափվում: Այդպիսի այծեր վաղ ժամանակներից սկսած բազմացնում են մեր մեջ — Որենբուրգի նահանգում և կազմում են այնտեղ ինքնուրույն արհեստի առարկա: Տեղական բնակչութիւնը պարապում է այծի դժտիկ ձեռք բերելով ու նրանից ամենանուրբ մանվածներ պատրաստելով, վորից այնուհետև դործում են իրենց նրբությամբ ու տաքությամբ նշանավոր յորենբուրգյան գլխի թաշկինակներ ու շալեր, վորոնք հնուց արդեն հռչակված են մեզանում ու թանգ էլ գնահատվում են:

Որենբուրգյան գլխի թաշկինակների պատրաստությամբ և այծաբուծությամբ պարապում են գլխավորապես Որսկ գավառի կազակուհիները: Հավանորեն դեռևս վաղ

մամանակներում նրանք այս գործը սովորել են վաշկատուն կալմիկներէց: Կալմիկուհիները միշտ կրում էլին իրենց այծերի մազերէց պատրաստած գործված թաշկմանակներ: Այդ արհեստը կալմիկուհիներէց սովորելով, կազակուհիները հասցրին այն մինչև նշանակալից կատարելության: Պատմում են, վոր նրանք շատ անգամ պատրաստում էլին այնպիսի նրբությամբ խոշոր շալեր, վոր հեշտությամբ տեղավորվում էլին հավկիթի կամ մինչև անգամ հունական ընկուղի մեջ:

Այծեր բազմացնում են կազակների ստանիցաներում ամենուրեք ու ծառայում են վոչ այնքան կաթի համար, վորքան հատկապես դՖտիկ ձեռք բերելու համար: Փետրվորին կամ մարտին կազակուհիները, կալմիկուհիները և թաթարուհիները սանրում են այծերի դՖտիկը, այդ բանի համար գործադրելով չեղջուրից շինած ցանցառ ատամներով սանրեր: Մի այծից ստացվում է 100 գր. մինչև 300 գր. դՖտիկ ե այդպիսի դՖտիկը, վոր հանվում է կենդան այծից, ավելի լավ է համարվում. նրանից մանում են ամենաբարակ ու գեղեցիկ մանվածք: Մաշնված կամ սատկած այծի դՖտիկը չի տալիս այդպիսի բարձր հատկությամբ մանվածք. այդպիսի դՖտիկը ձեռք են բերում գլխավորապես կալմիկները և թաթարները և ավելի ցածր են գնահատվում այն դՖտիկից, վոր սանրում են իրենց այծերից կազակուհիները:

Մազից շոկած դՖտիկն սկզբում միջանի անգամ անց են կացնում ցանցառատամ սանդերքով, ապա խիտ-թանձր ատամնավոր սանդերքով: Այս աշխատանքը չերկար է կատարվում, այնքան, մինչև վոր ստացվի չերկար թելիկ և մինչև վոր լավորակ թելիկի դՖտիկը կբաժանվի կարճ, վատ, այսպես կոչված «մնացորդից»: Լավ դՖտիկի մազը գործադրվում է գլխի թաշկմանակներ գործելու համար, իսկ մնացորդներն էլ—գուլպաներ, ձեռնոցներ և այլ ավելի հասարակ գործվածքային ապրանքներ պատրաստե-

յու համար: Այնուհետև դժտիկից քուբ են շինում ու նը-
րանից մանում են մանածներ ուղղակի ձեռքով իրիկի
վրա: Այդ իրիկները շատ փոքր են, ընդամենը 5—18 սմ.
լերկարութեան, իսկ ինչքան վոր մանվածքը պետք է բա-
րակ լինի, այնքան ել փոքր իրիկ են վերցնում, վորպես-
զի նա մանվածքը չկտրի իր ծանրութեամբ: Ամենաբարակ
մանվածքը բոլորովին նման է սարդի վոստային, սակայն
հաճախ գործածվում է վոչ այդքան բարակ մանվածք:
Գործվածքային մանածի համար առնում են լերեք թել ու
հյուսում միասին, և միայն այդ ժամանակնա համարվում
է բավականաչափ դիմացկուն, վոր հնարավոր լինի գոր-
ծել: Միաժամանակ մանածի հյուսումի հետ միասին կը-
ծիկներ են կծկում: Չմաքրած դժտիկից ստացվում է մո-
տավորապես 600 գրմ. մաքուր մանվածք, — վորի քանա-
կութիւնը կբավականացնի յուրաքանչյուր 4 քառ. մետ-
րանոց յերեք գործվածքային թաշկինակի:

Մանվածք պատրաստում են սովորաբար թաթարու-
հիները, իսկ կազակուհիներն զբաղվում են զլիւի թաշկի-
նակներ գործելով: Թաշկինակները գործում են պողպա-
տյա սովորական հելուհներով, վորոնց մի ծայրին հազցը-
նում են փոքրիկ զմուռսի գնդակիկ, վորպեսզի գործված-
քի հատերը չթափվեն: Առանձնապես գնահատվում են այն
թաշկինակները, վոր գործում են սկզբից մինչև վերջը մե-
կի ձեռքով միայն: Արդեն գործված թաշկինակը լվանում,
մաքրում են ու նոր միայն վաճառքի հանում: Ավելի ե-
ժան որենբուրգյան թաշկինակներ գործում են այն ման-
վածքներից, վոր պատրաստում են նույնպես դժտիկից,
բայց վոչ թե տեղում, այլ մոսկովյան գործարաններում:
Նրանք սովորաբար շազանակագույն են լինում:

Իսկական որենբուրգյան թաշկինակը բավականին
տաք է պահում և միևնույն ժամանակ շատ թեթև է և
բռնում է շատ քիչ տեղ: Այդ գործված թաշկինակները
տեղական կազակ բնակչութեան համար շատ կարևոր ո-
ժանդակութուն են:

ԽՈՋԻ ԺԱՂՈՒՄՆ ՈՒ ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վոչխարի և այծի նման, ընտանի խոզն ել հանդիսանում ե այն հնազույն կենդանիներից մեկը, վորին նախամարդը ձեռնասունն ե դարձրել դեռևս նախապատմական ժամանակներում: Ընտանի խոզերի վոսկրները գաղնվում են ցցերի շինութչունների դարաշրջանի շինութչունների մնացորդների մեջ՝ տորֆի շերտերում: «Տորֆավայրի» այդ խոզը միջին չափսի յեր ու բավականին բարակ կազմը վածքով: Նրա գանգի կառուցվածքին նայելով, կաբելի յե յեղըակացնել. վոր նա ծագել ե վոչ թե չեվրոպական վայրնի խոզից—վարազից, վոր առաջ ամենուրեք տարածված եր Յեվրոպայում, այլ արևելյան, ասիական մի տեսակից: Պեաք ե կարծել, թե վորևե մի հնազույն ժողովուրդ նրան բերել ե Յեվրոպա Արևելքից, կամ թե չե նա տարածվել ե արևելքից արևմուտք աստիճանաբար նախապատմական ժամանակներում:

Ընտանի խոզի ամենահավանական նախահայր պետք ե համարել այսպես կոչված շերտավոր խոզը,—վայրենումի տեսակը, վորը տարածված ե Ասիայի հարավարևելյան կողմերում տեղական բազմատեսակութչան շատութչամբ: Այս տեսակի շահել խոճկորները ծածկված են բազմաթիվ մթավուն ու փալուն՝ յերկայնութչամբ անցնող շերտերով. բայց հասակավոր կենդանիներն արդեն այդ շերտերը չունեն, անհետանում են դրանք:

Հարավարևելյան Ասիայում հատկապես վճրտեղ են առաջին անգամ խոզը ձեռնասունն դարձրել,—այժմս ասել անհնարին ե, սակայն պարզ ե, վոր այդտեղից ընտանի խոզերը տարածվել են ամենուրեք, և՛ դեպի արևելք—

Չինաստան, և դեպի արևմուտք— Առաջավոր Ասիա և Յեզ-
րոպա, և դեպի հյուսիսային Աֆրիկա: Սրանցից ել Յեզ-
րոպայում առաջացել են «տորֆավարի» խոզերը, վորոնք
Շվեյցարիայում, ինչպես պեղումներն են ցույց տվել,
գոյութլուն ունեյին անփոփոխ կերպով դեռևս հռոմեական
հզորության ժամանակներում:

Մակաչն Հյուսիսային ու Միջին Յեզրոպայում կան ակ-
նարկութլուններ՝ թե խոզերի միջանի ցեղերը լելրոպա-
կան վարազից են ծագում և պետք է կարծել, վոր նույն-
պես դեռևս նախապատմական ժամանակներում այդ կեն-
դանուն ձեռնասուն և ընտանի դարձելու հաջող փորձեր
են արել: Վարազը բնակվում էր այն անտառներում, վո-
րոնցով ծածկված էր այն ժամանակ Յեզրոպայի մեծ
մասը, և պատահում էր նույնպես Յեզրոպայի հարավում—
Հունաստանում և Իտալիայում: Նա ընդարձակորեն տա-
րածված է յեղել նաև մեզ մոտ հարավ-արևմտյան խիտ
անտառներում: Մեր տարեգիրները հաճախ են նկարա-
գրում «կինճ» վորսալը. մի անուն, վորը տրվում էր
նրան առաջվա ժամանակներում. այդ վորսորդութլու-
նը նույնպես հաճախ պատկերացված է հին Հունաստանի
և Հռոմի արվեստի զանազան հուշարձանների և հիշատա-
կարանների վրա:

Ընտանի խոզի նկարը համեմատաբար ավելի քիչ կա-
րելի չե տեսնել հին հուշարձանների վրա: Դրա պատճա-
ռը յեղել է, ըստ ամենայն հավանականութլան, այն, վոր
Արևելքի շատ ժողովուրդներ բացահայտ արհամարհանք
են տածել դեպի այդ կենդանին, չնայելով նրա ըստ տե-
նայնի ոգտավետութլան: Արաբները, փլունիկեցիները, յե-
զիպտացիները, հրեաները և սկլութացիները խոզն ընդու-
նում ելին վորպես անսուրբ կենդանի, համոզված ելին,
վոր նրա մսի գործածումով հիվանդութլուններ են առաջ
գալիս: Ըստ հրեական ու մահմեդական կրոնական գրա-
վոր հրահանգների մինչև անգամ բոլորովին արգելված էր

խողի մասի գործածութիւնը կերակրի համար: Այնուամենայնիվ այս ընտանի կենդանին շատ աւարածվեց և ներկայումս ել նա լեվրոպական գաղութաբնակների հետ միասին ներս ե թափանցել յերկրագնդի բոլոր անկյունները:

Յեզիպոստում խոզաբուծութիւնն արդեն բավականաչափ ընդարձակ զարգացում ե ունեցել: Այդ մասին վկայում են խողի նախրների պատկերացումները, վոր կան Յեզիպոստի պաս մութիան ավելի ուշ ժամանակաշրջանների հուշարձանների վրա:

Մակայն և այնտեղ խոզը համարվում եր վորպես Սեթ չար աստծու կենդանի, այն աստծու, վորն Ոգիրիս բարի աստծու դիւսավոր հակառակորդն եր: Յեզիպոստացիների համոզումով չար ու նզովքի լենթարկված հոգիները բնակվում են խոզերի մեջ, և դամբարաններից մեկի վրա մենք գտնում ենք, որինակ, մի նկար, վոր պատկերացնում ե, թե ինչպես յերկու շնագլուխ կապիկներ քշում են խողի կերպարանքով չարագործի հոգին վերստին դեպի յերկիրը (նկ. 9)

Նկ. 9. Պող և շնագլուխ կապիկներ, յեզիպոստան կենդանագիր դամբարանի պատերին:

Պողի հետ ունեցած ամեն տեսակի շփոթումը մարդու դարձնում եր անսուրբ, անմաքուր, և մաքրվելու համար պահանջվում եր լվացում գետի մեջ: Պողարածները Յեզիպոստում կազմում ելին մարդկանց մի առանձին դաս, կաստա, վորոնց ամենքն արհամարհում ելին, — նրանց չեր

Թուլլատրվում մինչև անգամ տաճարները մուտք գործելու:

Հին Հունաստանում խոզաբուծութունը ծաղկել էր տակավին այն հեռավոր ժամանակներում, յերբ հորինվում էլին Հոմերոսի յերգերը: «Վողիսականի» մեջ մանրամասնորեն նկարագրվում է «աստվածային խոզարած» իթակացի Յեվմեոսի տնտեսութունը, վորտեղ ընդարձակ բակի լավ քարաշեն խոզափարախներում պահվում էլին 600 խոզ ու 360 վարազ: Համարյա տարին բոլոր այս նախիրներն արածում էլին անտառներում, սնվելով բուսականության վայր ընկած պտուղներով և արմատներով:

Դեռևս հնուֆն էլ մշակված կալին նույնպես զանազան միանգամայն խելացի կանոններ խոզաբուծության համար: Այսպես, նկատված է, վոր խոզերն ավելի ժառանգում են վորձի նշանները, քան եզի: Ուստի լավ տոհմիկ կրտած խոզը գնահատվում էր շատ բարձր, ու նրանց բազմացնելու համար շատ ջանք ու աշխատանք էր պահանջվում: Այդպես էլ հնումը հայտնի յեր, վոր չպետք է արվի խոզին կերակրելու համար 6—8 խոճկորից ավելի, վորպեսզի չափից ավելի չնիհարեր կենդանին: Արդեն այն ժամանակներում խոզին կերակրելու արվեստը կատարյալ զարգացման էր հասել: Հռոմեական խոզաբույծները հարկադրում էլին խոզերին յերեք որով սոված ֆնալ, իսկ հետո 60 որ Թունդ կերակրում էլին նրան կաղինով, գարիով, վայրի տանձով, Թուզով և այլն: Հռոմեական զբոռ ու փիլիսոփա Սենեկան պատմում է, թե տեսել է սնուցած կրտած խոզ, վորը կշռում էր (յեթե փոխադրենք մեր ժամանակակից չափերի) մոտավորապես 400 կգ.:

Հին հռոմայեցիները շատ էլին գնահատում խոզը և խոզաբուծութունը. նրանց մոտ առանձնապես զարգացած էր Գալլիայում (ներկայիս Ֆրանսիան), վորտեղից Հռոմ էլին հասցնում հսկայական քանակությամբ աղ դրած և ապխտած խոզեր ու խոզի ճարպ: Վայրենի վարազները կամ

ընտանի խողերն ամբողջապես տապակված ու խոշոր մատուցարաններով մեջտեղ բերելն ամեն մի խրախճանքի անհրաժեշտութիւնն էր: Պետրոնիոսը սատիրաներից մեկում ասում է, վոր յերբեմն ալդպիսի տապակած խողը պարունակում էր իր վորովայնի մեջ կենդանի կեռնեխներ և աղափսիներ, վորոնք թռչկոտում էին դահլիճում իմնժ բավականութիւն խրախճանքի մասնակիցներին:

Հուովայեցի գրողների յերկերից մենք իմանում ենք, վոր հոտմայեցիները շատ լավ ծանոթ էին խողի մսից պատրաստած ամեն տեսակ ուտելիքներին: Նրանք վոչ միայն ծանոթ էին խողի բզին, վոր բերվում էր գլխավորապես Գալլիայից և Սպանիայից, այլ նաև պատրաստում էին յերշիկներ ու բարակ յերշիկներ, վորոնք յերբեք նոր ձեռք բերված ուտելիքներ չէին: Յերշիկները պատրաստում էին խողի մանրացրած մսից ու ճարպից, խառնելով աբլուն, սխտոր ու զանազան համեմիչ նյութեր: Դեռևս այն ժամանակներում էլ գոլութիւն ունեւր մթերքների կեղծումը, և յերշիկարարները խողի մսի փոխարեն գործ էին ածում եշի և մինչև անգամ շան միս:

Կլասսիկական հնության ժամանակներում խողերը համարվում էին նույնպես զոհաբերվող գլխավոր կենդանիներից մեկը: Միայն միջանի աստվածների բացառութեամբ, համարյա բոլոր աստվածներին էլ կարելի յեր զոհաբերել խողը:

Հատկապես խողը զոհաբերվում էր Դեմետրե պողաբերութեան աստվածուհուն ու գինու աստված Դիոնիսին: Ամենատարբեր ժամանակներում նույնպես զոհաբերվում էր աստվածներին «յեռյակ» զոհ—բաղկացած յեղից, վոչխարից ու կրտած վարազից: Այս կենդանիների քանդականկարները հաճախ զարդարում էին տաճարների կամաբակապ սրահները: Այն ժամանակ, յերբ ամեն մի ընտանի կենդանի նվիրված էր վորևէ մեկ վորոշ աստվածութեան, խողը, սակայն, չունեւր այդպիսի հովանավոր, և

այս հանգամանքն ել ցույց ե տալիս, մասամբ, վոր դեպի նա արհամարհանք կար:

Ավելի ուշ գերմանական ժողովուրդները մեջ, իբրև առավելապես վորսորդ ցեղերի մեջ, վարազը շատ պատվավոր տեղ եր բռնում առասպելական կենդանիների շարքում:

Գերմանական դրախտում, Վալհալլում, ընկած հերոսները խրախճանք անելով աստվածների սեղանի շուրջը, սնվում եյին ամենայն որ վերակենդանացող Ջրեմնիւր վարազի մտով: Ամենաթունդ աղերսանքն անում ելին Հուլլինբուրստի վոսկեմազ վարազի անունով, վորը նվիրված եր արևի աստված Յրեյիերին:

Միջին դարերում ընտանի խոզը Գերմանիայում և հարևան չեքերներում ամենասիրված ընտանի կենդանու դիրքն ուներ: Նրա միսը դարձավ ժողովրդական սնունդի գլխավոր մթերքներից մեկը, և չեքշիկային արտադրութունը հասավ ուժեղ զարգացման ու կատարելագործման:

Ժողովրդական տնտեսության համար իր կարևոր նշանակութունը խոզը պահպանել և և մինչև ներկա ժամանակները: Նա առանձնապես զնահատելի յե նրանով, վոր վերամշակում ե եժանբուսական մթերքներն ու մինչև անգամ զանազան դեմ զցած բաները, վերափոխելով դրանք հիանալի ճարպի և մսի: Դրա համար ել չուրաքանչյուր բուսական արտադրության տնտեսության մեջ խոզաբուծութունը կազմում ե կողմնակի զնահատելի արդյունաբերութուն:

ՎԱՅՐԵՆԻ ՅԵՎ ԸՆՏՆԻ ԽՈՅՐ

Յեվրոպայի և Ասիայի վայրերի վարազը, ինչպես և վայրենի խոզերի մեծամասնութունը, ապրում ե տաք ճահճուտներում, մերձափնյա թփուտներում, չեղեղնուտներում և խոնավ ճահճային անտառներում: Մածուցիկ գեանի յերեսով զնալու համար հարմարեցրած են և նրա քառամբակ վերջավորութունները, վոր կարճ են և ու-

ժեղ, շարունակվող և արագ վազքի համար անպետք, բայց գաղջ գետնին կպչող ու ալնտեղից հեշտությամբ դուրս յեկող, Հարթ, սեղմված կողերով մարմինը թույլ ետալիս վարագրին հաջողությամբ հասնել խիտ թփուտները, իրար շատ մոտիկ դտնված ծառերի կամ մարդկանց համար անանցանելի յեղեգների արանքներից: Գլուխը, վոր ձգված ե դեպի դունչը, ուժեղ վզի մկանների հետ միասին նպաստում ե նրան փորել փխրուն հողը, հանելով ալնտեղից արմատներ ու կոճղեր: Սողոր ժանիքները, վոր դուրս են ցցված բերանից, ոգնում են այդ գործում և, բացի դրանից, ծառայում են իբրև պաշտպանության գործիքներ, վոր սարսափելի չեն և՛ գազանների, և՛ մինչև անգամ մարդու համար: Իզուր չե, վոր վարագրի վրա վորսի յեխելը ալժմ ել, մինչև անգամ հրաձգալին ղենքերի ժամանակ, համարվում ե ամենավտանգավոր բանը: Հնու մն ել այս կամ ալն հերոսի ձեռքով սպանված «կինճերի» քանակը հանդիսանում եր նրա համար իբրև հպարտության ու պարծանքի առարկա: Նրա մասին խնամքով նշումներ կան տարեգիրներում, և պահպանված ե նա ժողովրդի հիշողության, առասպելների և յերգերի մեջ:

Ընտանի խոզերի միջանի ցեղերն իրենց արտաքինով, հատկապես բիչ «ազնվացրած» ցեղերը, մինչև այսօր ել դեռևս հիշեցնում են իրենց վայրենի նախնիներին: Սակայն նրանք բավականին փոխել են իրենց ընուլթը: Վայրենի վարագրի շարժունությունը, զգայությունը, զգուշությունն անհետացել են ընտանի խոզից, և միայն նրա մեջ յերբեմն հայտնվող վայրենի կույր կատաղությունը հիշեցնում ե մեզ ալն մասին, վոր նրա նախնիները յեղել են նախնական վորսորդի ամենավտանգավոր վորսերից մեկը, մինչև անգամ թերևս ամենավտանգավորը:

Սակայն վայրենի նախնիների շատ գծեր պահպանված են նուև ավելի մեծ չափով «ազնվացրած» յորկչիր-

ների մեջ: Այսպիսի դժերից են ամենից առաջ բոլոր խոզերին հատուկ՝ դեպի ցեխն ու կեղտն ունեցած ձգտումը, ճիշտն ասած՝ վնչ դեպի իսկական ցեխը, այլ դեպի վտարների տակ մածուցիկ ճահճոտ գետին ունենալու ձգտումը: Այսպիսի հողի վրա խոզն իրեն զգում է ինչպես իր տանը, այն ժամանակ, յերբ ամուր քարաշատ հողը նրա համար տհաճ է լինում, նա միշտ աշխատում է ընկնել այնտեղ, ուր հողը փափուկ է:

Վարագից ժառանգած մյուս գիծն է խոզի ամենակերությունն ու անխտրականութունը կերակրի մեջ: Յեթե կերակրի մեջ հատուկ ընտրություն անելու լինի, այն ժամանակ նա գետինը փորփրելու համար բավականին ուժ կվատնի. և վարագը միակերպ հաջողությամբ կլանում է այն ամենը, ինչ վոր հաջողում է հանել գետնի տակից.— ընկած կաղիներն ու ընկուղները, բույսերի արմատներն ու կոճղերը, մկների բուռը, անձրևային ճիճուները, կակղամորթները և մայիսյան բզեզների թրթուրները,— ահա այդ բոլորը նրա ավարն են դառնում. վոչ մի բանից նա չի հրաժարվում: Նույնչափ էլ կերակրի մեջ անպահանջկոտ է և ընտանի խոզը:

Այս նրա ամենակերությունը, նույնպես և առատորեն կերակուր կլանելու, լափելու հատկությունը և կերակրի հավաքումը— ճարպի կուտակման ձևով— (վարագի համար այդ ծառայում է իբրև պաշար՝ ձմեռվա քաղցի ժամանակ) ամենաընդարձակ չափով ոգտագործեց մարդը: Նա խոզը դարձրեց մի շարժական գործարան, նրա տնտեսության բոլոր անպետք մնացորդներն ու դեն գցվածները վերածակելով արժեքավոր մթերքների— խոզի համեղ մսի ու ճարպի: Իզուր չէ, վոր մեր մեջ խոզը կոչվում է «գյուղացու գանձանակը»:

Իհարկե աննդարար մթերքների այդպիսի պահեստի փոխարկվելը իր յետևից առաջ բերեց շարժունության կորուստ, ձեռներեցության վոչնչացում, բոլոր զգայա-

քանները որդանների ցածրացում, նմանապես և մտավոր ընդունակութիւնների իջեցում, — հատկութիւններ, վոր անժխտելիորեն ունի խողի նախնին — վարազը:

ԽՈՉՆԵՐԻ ՅԵՂԵՐԸ

Մարդը միշտ բազմացրել է խոզերը միմիայն նրանց մսի և ճարպի պատճառով և ուշադրութիւն դարձրել գլխավորապես այն բանի վրա, վոր նրանք արագութեամբ անվեն, ըստ հնարավորութեան շատ քանակութեամբ մթերքներ տան և ինչքան կարելի յետ վելի շատ աճեն-բազմանան: Այս միակերպ պահանջների շնորհիվ էլ մենք խոզերի մեջ նկատում ենք վոչ այնքան շատ ցեղեր, և նրանք միմյանցից այնքան էլ չեն զանազանվում:

Ամենահին ցեղերից մեկը Յեվրոպայում յերկարապանց խոզերն են, վորոնք սովորական են և մեղանում հյուսիսային ու միջին նահանգներում: Այդ խոզերը խոշոր են, նրանց կշիռը հասնում է 2 - 2½ ցենտներին, շատ քեղմնավոր են, բերում են մինչև 10 - 12 խոճկոր միանգամից, անպահանջկոտ են կերակրի մեջ, տոկուն են և կարիք չեն զգում առանձին խնամատար վերաբերմունքի: Նրանց գլխավոր առանձնահատկութիւնն են յերկար, աչքերի վրա կախ ընկած ականջները: Այս ցեղն առաջուց շատ տարածված էր ամբողջ Յեվրոպայում, բայց այժմ նա Արևմուտքում տեղի յետ վել անգլիական ավելի ազնւրկացրած ցեղերի առաջ և պահպանվել է գլխավորապես մեզ մոտ և Լեհաստանում:

Ռուսական յերկարականջ խոզերի մեջ հանդիպում ենք մի նշանավոր ցեղի, վոր հազվագյուտ չէ Բելուռուսիայում և հարավ-արեւելյան նահանգներում. այդ միասըմբակ խոզերն են: Նրանց վոտների սմբակը յերկճղանի չէ, ինչպէս մյուս բոլոր ցեղերինն է, այլ միասին, կպած են աճում, ընդամին միացման տեղում նկատելի յետ գիծը, և վոտների կմախքի վոսկրներն էլ միացած են թվում:

Այդպիսի խոզեր, սակաջն, տակավին հնուձն ել հայտնի ելին. նրանց մասին խոսում են Արիստոտելն ու Պլինիոսը:

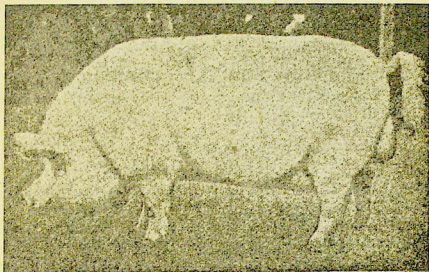
Հին ծագում ունեցող յեզրոպական խոզերի մի այլ ցեղն են կարնականց խոզերը, վորոնք տարածված են Գերմանիայում, Լեհաստանում և մեզ մոտ հարավ-արևմուտքում: Այս ցեղի ականջները փոքր են, ուղղաձիգ: Սրանք ել նույնպես շատ բեղմնավոր են և միջիչ ել ավելի շատ են բուծվում, քան յերկարականջները: Նրանց չափսն ավելի փոքր է, նրանց ծանրությունը սովորաբար 1 ցենտներից (100 կգ) չի անցնում:

խոզերի միանգամայն ինքնուրույն ցեղեր հատուկ են Արևելյան Ասիային, և առանձնապես մեզ համար հետաքրքրական են չինական խոզերը, քանի վոր նրանք հանդիսանում են ժամանակակից ամենալավ ցեղերի նախահայրերը: Չինական խոզերը կարևոր են յերկարավուն կլորացած իրանով, կարճ գլխով ուղնչույ, քնքուշ ու բարակ խոզամագով վոր հաճախ գանդուրե լինում: Այդխոզերն արագ կերպով գերանում են, բայց մեր պայմաններում քիչ են պետքական, վորովհետև ցրտի և խոնավության նկատմամբ շատ զգայուն են: Դրա համար ել նրանք մանր են և առանձնապես ել բեղմնավոր չեն:

Շատ ժամանակից իվեր Անգլիայում խոզաբուծությունը ծաղկել է. և բազմացնում ելին առավելապես յերկարականջ խոզեր: Սակաջն անգլիացիներն այնքան են սիրում խոզը և այնպես պահանջկոտ են նրա հատկության նկատմամբ, վոր այդ ցեղը նրանց չէր կարող բավարարել: Անգլիական խոզաբուծները դեռևս XVII դարուց սկսեցին աշխատել բարելավելու ցեղը՝ խնամքով ընտրանք կատարելով սկզբում հենց ցեղի մեջ, ապա նրա և այլ ցեղերի միջև զուգախառնություն առաջացնելով: Յերբ նրանք ծանոթացան չինական խոզերին, վոր Անգլիա ելին հասցնում նավերով, այն ժամանակ ջանացին

նրանց եւ ոգտագործել ցեղի բարելավման համար, և այդ նրանք հաշտողեցին լերկար աշխատանք թափելուց հետո, — Յորկի կոմսուլթյան մեջ առաջացրել են անգլիական սպլի-սալի ցեղը, վորն ստացել և յորկշիրյան կոշուկը (նկ. 10):

Յորկշիրյաններն ալժմ գոլություն ունեցող ամենալավ ցեղերից մեկն են: Այս շատ խոշոր խոզեր են, յերկար կլոր մարմնով, կարճ զլխով և կարճլիկ ու բութ գնչով: Նրանց գույնը միշտ սպիտակ և: Նրանք ծածկըված են յերկար ու բարակ խոզամագով: Վարագների ծանրությունը հասնում է $5\frac{1}{2}$ ցենտների, նրանց լերկարությունը լինում է մի սաժենից ավելի (185 սանտիմետր), և արդեն մի տարեկան վարագները կշռում են յերբեմն մինչև $2\frac{1}{2}$ ցենտներ:

Նկ. 10. Սպիտակ յորկշիրյան խոզ:

Այդ խոզերը տալիս են հիանալի միս ու ճարպ, ընդամին ձեռք են բերում և ամենալավ, անգլիացիներից առանձնապես գնահատված «բեկոնը», այսինքն բարակ միջախավերով ճարպ ունեցող խոզի միսը:

խոզերի յորկշիրյան ցեղը կարճ ժամանակամիջոցում տարածվեց վոչ միայն ամբողջ Անգլիայում, զուգախառ-

նման միջոցով մի ամբողջ շարք տեղական ցեղեր տալով, այլ մինչև անգամ նվաճեց ամբողջ Յեվրոպան: Զուտ յորկշիրներ կամ նրանց ու տեղական խոզերի խառնուրդները կարելի չե գտնել խոզաբուծությամբ պարապող չեվրոպական յուրաքանչյուր տնտեսութեան մեջ: Շատ ընդարձակ տարածվել են նրանք և մեզ մոտ, ուր նույնպես ընդունված են վորպես շատ ավելի արժեքավորներ տնտեսութեան համար:

Նկ. 11. Սև բերկշիրյան վարադ:

Բացի սպիտակ խոզերից՝ Անգլիայում առաջացրել են դարձյալ սև խոզեր, վոր կոչվում են բերկշիրյան խոզեր կամ բերկշիրներ (նկ. 11): Նրանք ավելի փոքր են յորկշիրներից և չունեն այնպիսի գնահատելի հատկութուններ, սակայն ավելի դիմացկուն են և ուրիշ ցեղերի հետ միասին հեշտութեամբ են խառնուրդ տալիս, բարձրացնելով նրանց հատկութունները: Նրանք աչքի չեն ընկնում վոչ միայն սև խոզամազով, այլ նաև կաշու սև գույնով: Այս հանգամանքը, իմիջի ալլոց, խիստ զնասել է նրանց ընդարձակորեն տարածվելու մեզ մոտ. ոուս գնողները չեն սիրում այն ազդրերը, վոր արտաքինից սև գույն ունեն: Առաջվան ժամանակներում բերկշիրները

մեզ մոտ ել ելին բուծվում, սակայն այժմս միանգամայն տեղի յեն տվել չորհչիբնների առաջ:

Վերջին ժամանակներս անգլիական խոզաբուծներն առաջացրել են մի նոր խայսարդես կամ գլոստերյան խոզերն ցեղ, նմանապես բազմացրել են շերտավոր կամ թե չե դեղել բեկյան խոզեր:

Այսպիսով շնորհիվ խոզաբուծության յերկարատև ու համառ շանքերի, հաջողվել ե մանր ու քիչ յեկամուռ բերող խոզից ստանալ չափազանց խոշոր և ոգտավետ ցեղեր: Խելացի խնամատարության դեպքում նրանք վերադարձնում են դործադրված ըուրը ծախսերի հարչուրապատիկը:

ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ԲԱԶՄԱՅՆՈՒԹ ԽՈԶԵՐԻՆ

Խոզը մի կենդանի յե, վոր ամենից շատ կապված ե տան հետ. սովորաբար նրա ամբողջ կյանքն անցնում ե խոզաբններում և խոզերի բակում: Սակայն միանգամայն անողուտ ե խոզերին մշտապես փականքի տակ պահելը: Շատ ավելի լավ հետևանքներ են ստացվում այն ժամանակ, յերբ խոզերը բազմացնում են ազատության մեջ, բնական կամ արհեստական արոտավայրերում: Մաքուր ողի մեջ շարժուն վիճակում գտնվելու և բավական թարմ կերակրով սնվելու հանգամանքը, իլրացումն արհեստական կերի, նպաստում ե խոզի որգանիղմի ամբապնդմանը,—նա դառնում ե առողջ և ուժեղ: Ուստի և լավ խոզաբուծարաններում խոզերին միշտ բաց են թողնում արտները և մինչև անգամ (նրանց համար) հատկապես ցանում են վիկի և առվույտի արտեր, իսկ Ամերիկայում— յեզիպտացորենի կամ ասպաստի(կապուլտ առվույտ) արտեր, վորպեսզի այդ տեղերում նրանց կերակրեն: Վորպեսզի խոզերն արտերը չփչացեն, քարուքանդ չանեն իրենց դնչով, ինչպես առհասարակ այդ անում են նրանք, նրանց դունչը յերկաթե ողի մեջ են դնում:

Խոզաբուծութեան գլխավոր նպատակն է, հարկավ, խոզերին սնուցանելը. դրա համար ել նրա կերի վրա առանձին ուշադրութիւն են դարձնում, և մշակված են զանազան կերերի վորոշ քանակութիւններ, վոր պետք է տրվեն խոզերին, վորպեսզի հետևանքները լինեն շատ ավելի բարեհաջող: Միանգամայն սխալ են մտածում շատերը, թե խոզերին այնքան կեր պիտի տալ, ինչքան նրանք ցանկանում են, առանց վորևէ չափի: Իսկական փորձերը ցույց են տվել, վոր կերակրելու այդպիսի չեղանակի դեպքում խոզն ավելի քիչ միս ու ճարպ է տալիս, քան այն դեպքում, յերբ ստանում է ճիշտ հաշված կերակուր, վորոշ բաժիններով ու հայտնի բաղկացուցիչ մասերով: Յուրաքանչյուր հասակի խոզի համար գոյութիւն ունեն կերակրի քանակութեան աղյուսակներ, և լավ տեստ-սութիւններում խոզերի կերը խնամքով կշռում են ըստ հայտնի դեղատոմսերի, վորպեսզի նրանք կերակրի ամեն մի տեսակն ստանան ճիշտ այնքան, ինչքան վոր հարկավոր է:

Խոզն ամենակեր կենդանի յե և ուտում է բուսական ու կենդանական ծագում ունեցող ամեն տեսակի կերակուր: Հատուկ լավ կերակուր են համարվում խոզի համար գարին ու յեգիպտացորենը, ճակնդեղը, գազարն ու կարտոֆիլը: Բացի դրանից խոզերի համար իբրև կերակուր են ծառայում նաև ամեն տեսակ դեն զցված բաները. — շիճուկը, վոր ստացվում է կարագ հալելուց հետո՝ կաթից, թեփը, քուսպը, գարեջրի զօրծարանների շանչը, շաքարի զօրծարանների ճակնդեղի ծորը, խոհանոցի ավելցուկները, վերջապես, աղյուսից, մսից ու ձկնից պատրաստած փոշի — մթերքներ, վոր հատկապես պատրաստում են Անգլիայում ու Գերմանիայում խոզերի կերի համար: Այդ բազմապիսի մթերքներից վերցնում են, անշուշտ, նրանք, վոր հեշտ են ձեռք բերվում և վոր ձեռքի տակ կան: Դրանք վորոշ չեղանակով խառնում են

ու պատրաստում են խառն կեր, մանրացնելով և յերբեմն ել լուծելով ավելի լավ դուրամարսության համար:

Շատ կարևոր է, վոր կերը թարմ ու համեղ լինի և որական միջանի անգամ տրվի. բացի դրանից, ինչքան վոր ջահել են խոզերը, այնքան ավելի հաճախ պետք է ստանան կերակուրը: Ջահել խոճկորներին կերը տրվում է որական 6—8 անգամ, մինչդեռ ծերացած խոզերն ըստանում են այն 3 անգամ: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, վոր բացի կերից խոզերը պետք է ունենան նաև մաքուր թարմ ջուր:

Վորպեսզի իմացվի թե խոզերն արդյո՞ք բավականաչափ կեր ստանում են, լավ տնտեսութուհները մեջսրանց հաճախ կշռում են, հետևանքները զրի առնում: Յե՛վ համապատասխան այն բանի, թե ավելանում է արդյոք նորմալ կերպով խոզի կշիռը, թե չէ,— ըստ այնմ ել կերի բաժինը մեծացնում են:

Մեծ նշանակութուն ունի և այն շենքը, վորում տեղավորվում է խոզը՝ առանձնապես մեր ցուրտ կլիմայում: Ոոգաբուհը պետք է լինի բավականաչափ ընդարձակ, տաք ու լավ քամահարած— ողը մաքրած: Բոլորովին իզուր են կարծում, վոր խոզը կեղտոտ կենդանի յե և կեղտից չի տուժում: Ոսկերը, հատկապես տոհմիկները, հեշտությամբ հիվանդանում են, յեթե նրանց չափից ավելի կեղտոտ են պահում: Ոոգաբուհը մաքրութունը պետք է լինի անհրաժեշտ պայման: Սովորաբար լավ խոզաբուժարաններում խոզաբուհը շինվում է ցեմենտի հատակով, վորի վրա սարքվում է փայտյա ծածկոց, վորպեսզի խոզերի համար ավելի տաք լինի: Ձմեռվա համար խոզանոցներում վառարաններ են դրվում: Սրա հետ մեկտեղ հոգ են տանում և ողը մաքրելու վրա: Յուրաքանչյուր խոզ տեղավորվում է հատուկ շինած տեղում, ուր դրված է և կերի ամանը. սրա մեջ լցնում են կերը: Ոոգանոցի առաջ շինվում է խոզերի մանգալու համար բակ: Հոգատար խո-

զարուծներն ինկատի ունենալով այն, վոր խոզերը քոր-վելու սովորութիւնն ունեն, այդպիսի բակերում դնում են մինչև անգամ հատուկ խոզի-սանրեր:

Ընդհանրապէս խոզերի բուծման ժամանակ, ինչպէս և բոլոր ընտանի կենդանիների բուծման ժամանակ, պետք է հիշել, վոր խոզը կենդանի եյակ է, վորն իր զարգացման ու աճման համար պահանջում է լավ արտաքին պայմաններ և, ամենից առաջ, բավականաչափ բանակութեամբ հարմար, հեշտ մարսվող ու սննդաբար կերակուր: Յեթե նրա համար այդպիսի պայմաններ ստեղծվեն, այն ժամանակ յորկշիբիան ցեղի լավ խոզը կաճի ուղղակի մոշ թե որերով, այլ ժամերով,—որական նա կարող է ավելանալ 600-ից մինչև 700 դրամ և տարեկան կարող է հասնել 250 կգ.:

Աժենաեծան. բուսական մթերքներից արագութեամբ փոխարկվելով թանգ արժեցող մսի ու ճարպի՝ խոզը հանդիսանում է ամենաոգտավետ ընտանի կենդանիներից մեկը, և խոզաբուծութիւնը ամեն մի լավ դրած տնտեսութեան համար պետք է հանդիսանա վորպէս ոժանդակ արդիւնաբերութիւն: Մեզ մոտ դժբախտաբար այն դեռևս թույլ է զարգացած: 1916 թվականի հաշվառման համաձայն Ռուսաստանում ընդամենը հաշվում էյին ամեն հասակի 21.438.000 խոզ, սրանց թվում միայն մեկ տարեկանից բարձր 6.588.000 խոզ: Յեթե հաշվենք, թե ինչքան խոզ է գալիս մեր ամբողջ դժուրացիական բնակչութեան վրա, այն ժամանակ կերևա, վոր գյուղական բնակչութեան ամեն մի 100 հոգուն գալիս է միայն ամեն հասակի 21 խոզ, կամ մի տարեկանից բարձր 11 խոզ, այսինքն մոտավորապէս 10 մարդուն ընկնում է միայն մեկ խոզ: Ուրիշ պետութիւնների համեմատութեամբ այդ շատ քիչ է: Այսպէս՝ Գերմանիայում 4 մարդուն գալիս է 1 խոզ, իսկ Դանիայում՝ մինչև անգամ համարյա սմեն մի բնակչին 1 խոզ (90 խոզը 100 բնակչին):

ԽՈՉԵՐԻ ՀԻՎԱՆՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Խոզերը զանազան հիվանդութիւններ ստանալու շատ արամադիր են, և այդ հիվանդութիւններից միջանիսը կարևոր նշանակութիւն ունեն և մարդու համար, քանի վոր նա չի դրանցից կարող ե տուժել: Բացի դրանից խոզերի վարակիչ հիվանդութիւնները խոզաբուժութեանը պատճառում են հսկայական վնասներ. հաճախ այդ հիվանդութիւններից վոչնչանում են հարյուր հազարավոր դուռի խոզեր:

Միայն խոզերին հատուկ վարակիչ հիվանդութիւններից ամենից առաջ կարելի չե նշել խոզերի կառմիր քամի—ռոժան: Այդ հիվանդութիւնը տարածված ե ամենուրեք և վարակում ե ամենից առաջ ջահել խոզերին: Այն գոյանում ե մանր միկրոսկոպիկական գոյակներից, միկրոբներ, վորոնք շատ հեշտութեամբ անցնում են կերակրի, ջրի միջոցով կամ ուղղակի շփման ճանապարհով:

Նույնչափ, յեթե վոչ ավելի ավերիչ հիվանդութիւն ե խոզերի չուման—ժանգախը, վորովնմանապես հիվանդանում են գլխավորապես ջահել խոզերը: Այս հիվանդութիւնը շատ վարակիչ ե, այնպես վոր հիվանդացած կենդանիներին պետք ե խիստ կերպով հեռացնել առողջներից: Բարեբախտաբար յեթե խոզը մի անգամ արդեն ժանտախտը կրել ե, այլևս նույն հիվանդութեամբ չի բռնվում:

Խոզերին չուրահատուկ են նաև այնպիսի հիվանդութիւններ, վորոնցով տառապում են և ուրիշ ընտանի կենդանիներ. — դաբաղը (կամ դնչա-սմբակային հիվանդութիւն), սիրիբախտը և տուբերկուլյոզը:

Առանձնակի նշանակութիւն ունեն մարդու համար խոզերի այն հիվանդութիւնները, վորոնք գոյանում են նրանց մարմնի մեջ տեղավորված ազրուկներից, վորովհետև միևնույն ազրուկներով կարող ե վարակվել և մարդը:

Ամենից առաջ մարդու համար վտանգավոր ե խոզե-

Էի սրիխիմախսր—սրիխիմոզը—մի հիվանդութիւն, վոր պայմանավորված է խոզի մարմնի մեջ թափանցող մանր, աչքին աննկատելի ճիճուններով—արիխիմներով: Տրիխիմները խոզի մեջ ընկնում են ամենից շատ ընտանի մեծ մկներին—առնետներին և մկների մսի հետ միասին, վորոնց խոզն ուտում է, ինչպես և ամեն տեսակ մսեղեն՝ ինչ վոր նրան պատահում է: Յերբ վոր արիխիմներով վարակված առնետի միսն ընկնում է խոզի ստամոքսի մեջ, նրանից դուրս են գալիս աղիքային մանր արիխիմներ: Նրանց մեջ լինում են վորձեր ու եգեր. նրանք սկսում են աճել ու բազմանալ, և եզը լույս աշխարհ է բերում մանրիկ կենդանի ձագուկներ մինչև 2000 հատ: Խոզի աղիքներից, ուր վոր նա առաջանում է, նրանք թափանցում են արյունատար շերտակների ներսը, վորոնք անցնում են աղիքի պատերով, քշվում արյան հոսանքով ու տարվում կենդանու մկանները, ալսինքն մտնում են նրա մսի մեջ: Մսի մեջ արիխիմների բեղմնավորումը տեղի չէ ունենում մկանային նյարդերի ներսում. այնտեղ միջիչ աճում են, կուչ են գալիս, կծկվում ու ծածկվում թաղանթով, վորը յերբեմն սնվում է կրով: Այսպիսի դրությամբ վնորուն արիխիմների այդ սպորուկները կարող են խոզի մսի մեջ մնալ շատ տարիներ: Նրանք ըստ յերևութին խոզի առողջությանը վոչ մի աչքի ընկնող վնաս չեն պատճառում, և արիխիմներով վարակվելու հանգամանքը սովորաբար կենդանու համար անվնաս է անցնում: Այսպիսի սրիխիմախսով վարակված խոզի միսը, սակայն, ինչպես յերևում է, մարդու համար չափազանց վտանգավոր է: Յեթե մարդը ուտի այն վոչ բավականաչափ տապակված կամ յեփված վիճակում, այն ժամանակ նրա աղիքներում բուրբուրովին միկնուլն բանն է կատարվում, ինչ վոր խոզի աղիքներում: Ճիշտ այդպես էլ ստամոքսային հլութի ազդեցության ներքո լուծվում են պարուրած և փաթաթված ջահել արիխիմները, և նրանց միջից դուրս են գալիս այդ արդ-

րուկները: Նրանք աճում են, բազմանում են աղիքներում,
և նրանցից առաջացած սաղմն ընկնում է արյան մեջ ու
տարվում արյան միջոցով մարդու մկանները: Յերբ վոր
նրանք դուրս են գալիս արյունատար անոթներից և մըտ-
նում են մկանալին նյարդերի մեջ, մարդը սաբսափելի
ցավեր և սարսափելի տենդալին վիճակ է կրում: Տրի-
խիններով լիակատար վարակվելու դեպքում մարդը հա-
ճախ կորցնում է իր կյանքը: Առաջվան ժամանակներում,
այն յերկրներում, ուր խոզի միս շատ էլին ուտում, ու-
րինակ Գերմանիայում, հաճախ տեղի լին ունեցել իսկա-
կան արիխինոզի—արիխինախտի համաճարակներ, վոր
գերեզման են իջեցրել շատ մարդկանց:

Այն ժամանակվանից սկսած, յերբ հաջողվեց գտնել
տրիխինը և ծանոթանալ նրանց կյանքին ու մարդկանց
նրանցով վարակվելու յեղանակներին, հենց այդ ժամա-
նակ էլ զտնվեցին նաև այդ հիվանդության դեմ պայքա-
րելու հաջող յեղանակներ: Բոլոր խոշոր քաղաքներում
հիմնվեցին հատուկ կայաններ խոզի մսի հետազոտության
համար: Յուրաքանչյուր մորթած խոզի նմուշը, վոր տար-
վում է այդպիսի մի կայան, միկրոսկոպով մանրազնին
հետախուզման և լենթարկվում, և յեթե այդպիսի հետա-
զոտության ժամանակ մսի մեջ յերևան գան մեկրոսկո-
պով լավ նկատելի տրիխիններ, այն դեպքում այդպիսի
մորթած խոզն ամբողջապես վոչնչացվում է, վորպեսզի
վարակը չտարածվի:

Այսպիսով շնորհիվ այն հանգամանքի, վոր տրիխին-
ներով վարակված մորթած խոզը վոչնչացվում է, այդ
պարագիտներն սկսում են նվազել քանակով, և տրիխինոզն
ավելի սակավ է յերևան գալիս: Բանն այն է, վոր հենց
մորթած խոզերի միջոցով են վարակվում իրենց հերթին
և առնետները,—նրանք ուտում են սպանդանոցներում
զանազան թափթփուկներ, վորոնց մեջ կարող են ընկած
լինել տրիխիններ: Վարակված մորթած խոզերի վոչնչաց-

ման դեպքում այլևս առնետները տրիխիններով չեն վարակվում, խոզերն ել հնարավորութիւնն չեն ունենում վարակված առնետներ ուտելու, իրենք չեն վարակվում և խոզի մտով սնվող մարդու կյանքին ել վտանգ չեն սպառնում:

Մարդու համար ավելի պակաս վտանգավոր, սակայն նույնպես հաճախ խիստ անհաճո հետևանքներ առաջացնող ե հանդիսանում խոզի այն միսը, վորի մեջ գտնված են լինում «ֆինկաներ» կամ, ավելի ճիշտ, «Քիմնաներ» — ֆիննախտով (խոզախտով) վարակված միսը: Այդ պարագիտները հասարակ աչքով նկատելի չեն. նրանք հեղուկով լցված փոքր սպիտակ փամփուշտիկների տեսք ունեն, և նրանցից չուրաքանչյուրի մեջ կա խոզի լերիզորդի (սոլիտեր) գլխիկ. այդ լերիզորդն ե, վոր մեծացած դրությամբ բնակութիւնն ե հաստատում մարդու աղիքի մեջ:

Յեթե մարդն ուտի այնպիսի միս, որինակ՝ չորացրած կամ ապխտած դրությամբ, չերբ լերիզորդի բոլոր սաղմերն ել տաքության միջոցով սպանված չեն, այն ժամանակ նրա ստամոքսում ֆինկաների փամփուշտիկն ուռչում ե, գլխիկը դուրս ե շրջվում, և հետո փամփուշտիկը տրաքվում ե: Գլխիկը կերակրի հետ միասին մտնում ե աղիքի մեջ, կաշում ե նրա պատին՝ իր առաջի կողմում ունեցած փոքրիկ ճանկերի և ծծիկների միջոցով: Հենց վոր նա կաշում ե, սկսում ե աճել ու լերկարել իր յետևի մասով, և այնտեղ մեկը մյուսի յետևից առաջանում են լերիզորդի—սոլիտերի անդամիկները (պրոգլոստիդներ): Նրանք վերջիվերջո կազմում են մի լերկար շղթա, վորն ունենում ե միջանի մետր լերկարութիւնն: Այդ տղրուկը սնվում ե այն կերակրով, վորը կուլ ե տալիս ու մարսում ե իր աղիքներում մարդը: Այսպիսով մարդուց խլում ե սննդի մի մասը, և սոլիտերով վարակվածը նիհարում ե և դժգունում: Բացի դրանից տղրուկը մի վորոշ աստիճան թունավորում ե մարդուն իր արտաթորումներով, այնպես վոր լերկան են գալիս աղիքային լուսնգարման նշաններ, փսխումն ու փորի մեջ ել ցավեր:

Իր հերթին մարդն ել ե վարակվում խոզի սոլիտերով, կամ ալելի ճիշտ—Ֆինկաներով, Սոլիտերի յետևի մասի անդամիկները, վոր նստած են աղիքներում, ճեղքում ու դուրս են գալիս կղկղանքի հետ միասին: Նրանք լիքն են ամենամանր ձվաներով, վոր տարածվում են ջրի միջոցով, և ամենուրեք ցիրուցան լինում քամու միջոցով: Յեթե խոզը կուլ տա դուրս յեկած սոլիտերի անդամիկները, կամ չեթե նրա աղիքների մեջ ընկնեն կերակրի հետ միասին նրա մանր ձվաները, այն ժամանակ նրա աղիքներում նրանցից դուրս կգան սոլիտերի մանրիկ սաղմերը: Նրանք արյան մեջ են թափանցում և արյան հետ միասին ընկնում են մկանների (մսի) մեջ, սրտի մեջ կամ կենդանու այլ որդանների մեջ: Այնտեղ ամեն մի սաղմից հետզհետե զարգանում և փամփշտակալին ձևը—Ֆիննան:

Յեվ ճիշտ այդպես ել, ինչպես և տրիխինների նկատմամբ, յերբ մի շարք գիտական հետազոտումների դիտողությունների ու փորձերի միջոցով հաջողվեց պարզել, թե ինչպես ե առաջանում մարդու և խոզի սոլիտերով վարակումը, հաջողեց մի բան անել և այս շարիքի դեմ: Յերևաց, վոր անհրաժեշտ ե միայն բոլորովին հրաժարվել խոզի հում մսից ու գործադրել այն բացառապես տապակած կամ յեփած գրությամբ, վորպեսզի միանգամայն ապահովվի սոլիտերից:

Միևնույն կայարանները հենց, ուր նայում են խոզի միսը տրիխինի համար, ուշադրություն են դարձնում և այն բանին, վորպեսզի ծախու չհանվի Ֆիննախտով միսը: Ֆինկաներով բռնված մորթած խոզի վրա դնում են կարմիր դրոշմ (շաճմպել), վոր նախազգուշացնում ե վարակման հավանականությունների մասին, չեթե միսը գործադրվի հում կամ ապխտած:

Այսպիսով խոզի հիվանդություններն այժմ մարդու համար սարսափելի չեն, գիտությունը նպաստել ե իմանալու նրանց պատճառները, և այժմ այն բանի համար, վորպեսզի մարդ գերծ մնա հիվանդություններից, անհրաժեշտ ե լուրջ ուշադրություն և զգուշություն:

IV. ՃԱԳԱՐ

ՃԵՐԱՐԻ ԺՆՎՈՒՄՆ ԸՆ ԳՆՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սրանից առաջ չեղած մեր դիտողութեան առարկա դարձած բոլոր ընտանի կենդանիները հանդիսանում են մարդու ընդարձակորեն տարածված ու մշտական ուղեկիցը նրանք պատահում են աշխարհի բոլոր մասերում և բացի դրանից հայտնի ելին արդեն խորին անցյալում: Ճագարի մասին այս ասել չի կարելի: Ճիշտ է, նա ներկայումս շատ տարածված է Արևմտյան Յեվրոպայում, բայց մեզ մոտ, որինակ, հենց նոր է ներմուծվում, ու դեռ հեռու յե այն ժամանակը, վր նա կարողանա ընդհանուրի սիրելին կոչվել: Ճիշտ այդպես էլ և ասիական յերկրներում ճագարը շատ քիչ է հայտնի:

Արդեն այդ ցույց է տալիս, վոր ճագարն իբրև ընտանի կենդանի մոտ ժամանակվա ծագումն ունի: Նա այժմս հետզհետե տարածվում է յերկրագնդի յերեսին և, կարելի չե կարծել, կնվաճի այն:

Սա մի փոքրիկ ուրախ ու քաղցր բնավորութեան տեր կենդանի յե, հեշտութեամբ ընտելանում է և շատ տեղ ու հատուկ բարդ հոգատարութեան չի պահանջում: Բացի դրանից ճագարն այնպես ազատ ու արագ էլ բազմանում է և տալիս է այնքան ոգտավետ մթերքներ, վոր հանդիսանում է շատ գնահատելի հավելում տնտեսութեան մեջ: Առանձնապես ճագարը գնահատելի չե փոքր նեղ տարածութեամբ և միայն փոքր քանակութեամբ բուսական մթերքներ ստանալու հարմարութեամբ՝ տնտեսութեան համար: Այս հատկութեանների շնորհիվ ճագարն այվելի

շատ բազմացնում են քաղաքի բնակիչները, քան գյուղի։ Հաճախ ճազարների բազմացումն ուղղակի սիրողների զբաղմունք է, այն սիրողների, վորոնք ցանկանում են իրենց մոտ ունենալ վորևէ կենդանի ելակ, վորին կարելի լինի խնամել, ու վորը կարողանա զվարճացնել տխրութիան վայրկյաններին։

Ճագարի պատմութիւնը, բոլոր մյուս ընտանի կենդանիների պատմութիան հակառակ, համեմատաբար կարճ է, — ճագարը միայն մոտ ժամանակներս է ընտանի դարձել մարդու կողմից։ Հին յեզիպտացիները և հին հույները միանդամայն անծանոթ էյին ճագարներին, քանի վոր Յեվրոպայի արևելքում նրանք բոլորովին չեն ապրել։ Չինաստանում, սակայն, ճագարները հայտնի լեն յեղել 500 տարի մեր դարաշրջանից առաջ։ Հռոմեական պետութիան ժամանակներում ճագարներն սկսեցին հայտնի դառնալ և Յեվրոպայում — նրանց մասին գրում են Կատուլլն ու Պլինիոսը։ Այն ժամանակ վայրենի ճագարներով բնակեցրած և նրանցով հռչակված էր Սպանիան, վորը նախկին հռոմեական գաղութ էր։ Այդ գաղանիկներն ապրում էյին նուշնպես և Յեվրոպայի հարավային ու միջին անտառներում և տարածված էյին Միջերկրական ծովի կղզիներում։ Ժամանակով նրանք այնքան շատ են բազմացել կղզիների վրա, վոր արգելք են հանդիսացել մինչև անգամ հողագործութիանը։ Այսպես, յերբ վոր Կարթագենի անկուսից հետո Բալեարյան կղզիների վրա առաջացան հռոմեական ծաղկալ գաղութները, — ճագարներն այնտեղ դարձան իսկական թշվառութիւն։ Նրանք բոլորովին շնջեցին ցանքսերը։ Գաղութաբնակները գանգատ ուղարկեցին Հռոմ, Ոգոստոս կայսրը զինվորներ ուղարկեց կղզիների ճագարները վոչնչացնելու համար։

Վայրենի ճագարներին ձեռնասուռն են դարձրել միջին դարերում, բայց հատկապես յերբ և ո՛ւր են նրանք առաջին անգամ դարձել ընտանի կենդանիներ, — ստույգ

կերպով հայտնի չե: Այննայն հավանականությամբ առաջին անգամ նրանց սկսել են ձեռնասուռն դարձնել վանքերում, միշտ հոգ տանելով այն մասին, վոր առանց տապակածի չձնան ուտիք որբերում:

Համենայն դեպս XVII դ. 1637 թվականին Ալդրովանդին, հիմնվելով նախկին դարու հնագույն տարբեր հեղինակների ցուցմունքների վրա, նկարագրում է ճագարներին տարբեր գույներով, խոսում է միջանի ցեղերի մասին, վոր նրանք «նապաստակի նման են», և ավելացնում է, վոր Վալերիանոսը, վախճանված 1558 թվականին, տեսել է Վերոնայում ճագարներ, վոր քառապատիկ խոշոր են յեղել տեղականներից: Այդ ցույց է տալիս, վոր այն ժամանակ արդեն գոյություն են ունեցել այդ բնույթի կենդանիների միջանի ցեղերը:

Ճագարների դանազան ցեղեր բուծել են XVIII դարի սկզբներին Անգլիայում, այնպես վոր կան ցուցմունքներ, վոր այնտեղ պատահել են և մինչև անգամ բարձր գնահատվել սև, բայց արծաթափայլ մազերով:

Ճագարների ցեղերի մեծամասնությունը, սակայն, բուծվել են դարձյալ էլ ավելի ուշ, XVIII և XIX դարերում, գլխավորապես Հոլանդիայում, Բելգիայում, Ֆրանսիայում և Անգլիայում: Նրանց բոլորի նախահայրը միևնույն վայրենի ճագարն է, վորը տարածված է յեղել Արևմտյան Յեվրոպայում տակավին հոռոմայեցիների ժամանակներում և ներկայումս էլ պահպանված է Գերմանիայի և Ֆրանսիայի շատ վայրերում, բայց ուրիշ տեղերում էլ նա յենթարկվել է լրիվ բնաջնջման, այն փաստների համար, վոր նա բերում է գյուղատնտեսութան:

Ճագարաբուծները պնդում են, վոր միջանի ցեղեր առաջացել են բրբե թե ճագարների՝ նապաստակների հետ ունեցած գուգախառնումից, բայց կենդանաբանները բավականին միահամուռ կերպով բացասում են այսպիսի խառնուրդներ կազմակերպվելու հնարավորությունը, վոր

ստացել են «յեպորիդներ» կոչումը: Դժբախտաբար այդ հարցը վերջնականապես ու անվերադարձ տակավին պարզաբանված չե, և դրա շուրջը շարունակ նորինորո վեճեր են հարուցանում:

ՃԵՂՆԵՐԻ ՑԵՂԵՐԸ

Ճագարների ամենախոշոր, ուստի և միևնույն ժամանակ ամենաձեռնտու ցեղը—նրանց մսի համար բազմացնելու տեսակետից—կարելի չե Վլանդրյանը համարել, վոր բուծվում ե Բելգիայի Ֆլանդրյան գավառում գլխավորապես Գենտ քաղաքում: Այդ քաղաքում մինչև հիմա չե պարապում են «Ֆլանդրյան հսկաների» բուծմամբ: Իրոք այդ ճագարները մեծությամբ լինում են մի լավ նապաստակի չափ, և կշիռը հասնում ե 4—6 և մինչև անգամ 9 կիլոգրամի (22 ֆունտ): Արտաքինից նրանք հաճախ նմանվում են նույնպես գորշ նապաստակին, վորը մեջքին ունենում ե շիկակարմրավուն կինամոնոսպուլն մազեր: Այս ցեղի առանձնահատկությունն այն ե, վոր եզերն ունենում են դուրս պրծած փուչիկ: Ֆլանդրները լինում են և այլ գույներով.— զանազան յերանգի մոխրագույն, դեղին ու սպիտակ կարմիր աչքերով: Ֆլանդրներ բուծելն ու առանձնապես խոշորներն ստանալն աչնքան ել հեշտ ու հասարակ բան չե,—այդպիսիներն ստանալու համար հարկավոր ե յերկարատև ընտրանք: Ֆլանդրիայի այս ճագարների բուծմամբ հաճախ զբաղվում են հասարակ բանվորները, վորոնց մոտ տանը միշտ մի տեղ կա միքանի վանդակի համար՝ ճագարներ պահելու:

Ճագարներ բազմացնելու դործով արդեն զբաղվում են միքանի սերունդների ընթացքում բանվորների շատ ընտանիքներ ու դրա համար ել այդ գործում ձեռք են բերել մեծ փորձառություն: Այդ ճագարների եզերը ծնում են հաճախ 8—12 ձագուկներ, և վորպեսզի ուժեղ ու խո-

շոր սերունդ ստացվի, ընտրում են 3—4 ամենակենսունակներին և մայրերին թուլատրում են միայն դրանց կերակրելու, իսկ մյուսներին սպանում են կամ տալիս են այլ մայր-ճագարի կերակրելու: Փլանդրների մորթին եփան են զնահատվում: Նրանք բուծվում են բացառապես միայն մսի շնորհիվ, բայց նրանց միսն էլ համի տեսակետից առաջնակարգ չե, սակայն շատ է:

Շատ որիգինալ ցեղ են հանդիսանում անգլիական կախ ընկած ականջներով ճագարները, կամ խոյերը նրանց ականջները չափազանց յերկար են, այնպես ծանր, վոր կախ են ընկնում ու քարշ գալիս գետնի յերեսին, յերբ ճագարը նստում է: Ասում են, թե, ականջների այս խիստ զարգացումն առաջ է լեկել այն բանի շնորհիվ, վոր ճագարներին պահել են շատ բարձր աստիճան տաքության մեջ, վորից, իբրև թե, աճում են ականջները: Այս ցեղն առաջացրել են ուղղակի նորութի—կուրյողի—համար և հատուկ գործնական նշանակություն չունի, քանի վոր այդ ճագարներն ավելի քնքուշ են, քան ֆլանդրյանները, թույլ են ու պահանջում են լավ խնամատարություն: Այսպես է լինում սովորաբար այն կենդանիների ցեղերի նկատմամբ, վորոնց որգանիզմի վորևե մասը գերածել է մինչև լիակատար անհեղեղություն, մինչև այն աստիճան, վոր այն խանգարում է նրան, ինչպես այդ ճագարների քարշ լեկող ականջները: Սակայն մոխրագույն «խոյերի» և մոխրագույն ֆլանդրների խառնուրդն ունենում է ավելի մեծ կշիռ, քան ֆլանդրները, և հայտնաբերում է զնահատելի հատկություն:

Ցեղերի բավականին մեծ քանակություն բուծվում է վոչ այնքան մսի պատճառով, ինչքան վոր գեղեցիկ մորթու համար, վոր գործադրվում է մորթեղեն մանր ապրանքների համար,—կանացի գլխարկներ, մուֆտաներ, վերարկիվ և վերնազգեստների չեզրագարդեր, ձեռնոցներ:

Այսպիսի ճագարների մեջ համարյա թե առաջին տեղն

ե բռնուժ յերկնագույն վիեննական ճագարները, վոր բուծ-
վում են Ավստրիայում: Այդ բավական խոշոր ճագար ե,
վոր կշռում ե մինչև 4—4¹/₂ կգ, ունի գեղեցիկ մոխրա-
գույն-լերկնավուն մազ: Ճիշտ այդպիսի լերկնագույն
մորթի ունեն Բելգիայում բուծվող բելլերնյան ճագարները:

Ել ավելի գեղեցիկ մորթի չեն հալթալթում արծա-
քավուն ճագարները: Նրանց մազը մոխրավուն ե, իսկ
մազի տակը սև ե, վորով և արծաթափայլ գունավորման
տղամորուսթյուն ե ստացվում: Ուրիշ գեպքերում նրանց
բուրդը սև ե, փայլուն վերջիկնորով, մի բան, վոր այն
նույնպես արծաթափայլ ե դարձնում:

Շատ չուրահատուկ գույն ունեն այսպես կոչված
ռուսական կամ սպիտակ կղաքիսի ճագարները (նկ. 12):
Իսկապես նրանք ամենեին առաջ չեն գալիս Ռուսաստա-
նից, այլ Չինաստանից են ծագում ու բուծվել են Արև-
մայան Յեվրոպայում: Այդ ճագարի ամբողջ մարմինը
դուրս սպիտակ գույն ունի, ծածկված ե հարթ ու խիտ
մազերով, բայց ըթի վրա մի մեծ բիծ կա, ականջներն
ու թաթերի ծայրերը միանգամայն սև են, վոր կազմում

Նկ. 12 Ռուսական կամ սպիտակ կղաքիսի ճագար:

և խիտ հակադրություն, մի հանգամանք, վոր դուրե-
կան ե միջանի սիրողների համար: Այս ցեղը հեշտությամբ
ե բուծվում, տալիս ե բավականին թանգազին մորթի և

լավ միս: Նրա չափսը մեծ չե, և ամբողջ քաշն ընդամենը մոտավորապես 2-3 կիլոգրամ մ է:

Ել ավելի յուրահատուկ գունավորված են քիթեռնիկ-ճագարները, կամ պապիյոն ցեղը: Նրանց մտրմնի սպիտակ ֆոնի վրա ցրված են սև բծեր, վոր ճագարին դարձնում են խայտաբղետ և յերբեմնե չափազանց զվարճալի:

Կան և ճագարների այնպիսի ցեղեր, վորոնք գնահատվում են վոչ այնքան իրենց գունավորմամբ, ինչքան վոր մազի, աղվամազի հատկության շնորհիվ: Ճագարի այդպիսի աղվամազ տալիս է գլխավորապես անգորական ճագարը (նկ. 13), — մի ցեղ, վոր չի հագում բնավ Ան-

Նկ. 13. Անգորական ճագար:

գորայից (Փոքր Ասիայում), ինչպես վոր կարելի յեր կարծել անուռնից, ալ բուծվում է Արևմտյան Յեվրոպայում և իր անգորական անուռն էլ ստացել է նրա համար, վոր մազը նման է անգորական այծի մազին: Այս ցեղը ճագարների շատ ավելի հին ցեղերից մեկն է, քա-

նի վոր հիշատակվում ե Ծրանսիայում դեռևս 1765 թը-
վականից: Անգորական ճագարների գլխավոր առանձնա-
հատկութունը նրանց յերկար, բարակ ու փափուկ մա-
զըն ե: Նրա յերկարութունը յերբեմն հասնում ե 8 սան-
տիմետրի: Դրա համար ել այն արագորեն աճում ե և
հեշտությամբ ել սանրվում, քանի վոր շատ անկալուն ե
պահվում մաշկի մեջ: Սովորաբար ճագարի աղվամազը
ձեռք ե բերվում և սանրելու միջոցով՝ սանրով կամ մե-
տաղյա խոզանակով, յերբեմն ել նրան փետում են մատ-
ներով: Սանրումն այն տեղն ե հասնում, վոր ճագարը
կիսով չափ մերկանում ե, բայց, այնուամենայնիվ, նրա
մազը նորից արագորեն աճում ե: Աղվամազի առաջին
սանրվածքը տեղի չե ունենում արդեն նրա ծնվելուց 7—8
շաբաթ հետո, վոր դեռևս բոլորովին փոքրիկ ճագարներ
են, իսկ այնուհետև նրանց սանրում են տարին 4 անգամ:
Յ օւրբանչյուր ճագար կարող ե տալ տարեկան մոտա-
վորապես 400 դր աղվամազ: Այդ աղվամազը բարձր ե
գնահատվում, — շատ փափուկ ե այն, քնքուշ ու տաք և
կիրառվում ե ամենաքնքուշ ու նուրբ գործվածքային
ապրանքների համար: Անգորական ճագարներն ամենահո-
գատար խնամք են պահանջում. առանձնապես անհրա-
ժեշտ ե նրանց մաքրության մեջ պահելը, վորովհետև
կեղտոտ պահելու դեպքում նրանց մազը թաղիք ե դառ-
նում, կոպտանում ե և փշանում:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, վոր ճագարների ցե-
ղերը շատ առանձնահատուկ են, շնայած այն հանգա-
մանքին, վոր նրանց ծագումը տեղի չե ունեցել վոչ
շատ առաջ: Ենորհիվ մարդու գործադրած ջանքերի շատ
կարճ ժամանակաշրջանում հաջողեց ձեռք բերել շատ
առանձնահատուկ հատկութուններ՝ և՛ նրանց մազի զույ-
ները, ճագարների մարմնի բազմատեսակ չափսեր ու ձե-
վեր: Յեվ ընդամին մշտապես յերևան են գալիս նո-
րանոր ցեղեր, վորոնք բուծվում են ճագարաբույծների և

սիրողների կողմից յերբեմն ուղղակի գվարձանքի—կու-
րյոզի համար, վորպեսզի ուրիշների առաջ պարծենան
իրենց հնարադիտությամբ:

Ինքզինքս եմ ԲԱԶՄԱՅՆՈՒՄ ճԱԿԱՐԾՆԵՐԻՆ

Ճագարներ բազմացնելն առանձին մեծ ծախսեր չի
պահանջում և վոչ ել առանձին տարածություն,—
կենդանաբուծության բոլոր ճյուղերից ալդ ամենահան-
րամատչելին է, և հնարավոր է բուծել մինչև անգամ քա-
ղաքալին կյանքում:

Ճագարներով լցված միջանի վանդակ կարելի յե հեշ-
տությամբ տեղավորել վորևե սրահում կամ տանիքի տա-
կին — չեղդակում, մանավանդ վոր ճագարները շատ ել չհն
վախենում ցրտից, բայց նրանք տառապում և հիվանդա-
նում են խոնավությունից, և այդ տեսակետից հարկավոր
է նրանց պահպանել:

Սովորաբար ճագարի վանդակն այնպես ընդարձակ
չի շինվում. 80 քառ. սանտիմետր, ամենաշատը 1 քա-
ռակուսի մետր մակերեսը ճագարի համար բավական է.
Վանդակը կարելի յե շինել վորևե սովորական արկղից
1 քառ. մետր չափսով: Արկղի կողերից մեկը պոկում են
ու նրա փոխարեն դնում յերկաթաթելերով շինած ցան-
կապտի շրջանակ: Արկղի կտփարիչը սղոցվում է 12
սանտիմետրանոց տախտակի կտորներով, և այս փոքրիկ
տախտակներով սարքվում է վանդակի ներսի հատակը:
Նրանք այնպես են կպցնում միմյանց, վոր նրանց միջև
1 սանտիմետր լայնության արանք է մնում՝ մեզի հոսան-
քի և աղբը (կղկղանքը) հեռացնելու համար: Շրջանակի
ձևով դռնակը շինվում է այնպես, վոր շրջանակն արտա-
քին գեանից 15 սանտիմետր բարձր լինի, և այդ արան-
քը ծածկվում է տախտակի կտորով, վորը կարող է դեպի
ներքև բացվել, վորպեսզի հնարավոր լինի մաքրություն
առաջացնել վանդակում: Ինչպես տախտակի կտորը, այն-

պես և դռնակը պահվում են ծղխնիներով (петля) և սովորական ժամանակ Ձ «չանգալով»: Հատակը, նշած տախտակի կտորը և վանդակի ներսի պատերն ոգտավետ կլինի, վոր ձյութվեն, վորպեսզի նրանք մեզից չփչանան: Վանդակի կափարիչը ծածկում են խավաքարտով, վորպեսզի կենդանին պահպանվի անձրևից, լեթե վանդակը բակն են դնում: Արտաքին ու ներքին ցանցապատ հատակի միջև շինվում ե խողովակ. այնտեղ թեք դռությաժը ամրացնում են ցինկապատ լերկաթյա թիթեղ ու հարմարեցնում ակոսաձև նեղ վորվածքը, վորով մեզը հնարավորութլուն ունենա դուրս հոսելու:

Վանդակի ներսը շինում են ցինկապատ լերկաթյա թիթեղից յերկու բաժանմունքով կերակրաման — շրի և կերակրի համար, հաստ լերկաթաթելերից փոքրիկ մսուրներ են սարքում խոտի համար և կլորիկ անցքով մի արկղիկ են դնում, ուր ճագարը ձմռանը ցրտից պատրասարվել կկարողանա: Այս արկղն այնպիսի մեծությաժը են շինում, վոր ճագարը նրա մեջ կարողանա կծկվելով պառկել, և ներսը պատում են թաղիբի կտորով: Արկղիկի մեջ պատրաստում են խոտ, վոր պետք ե միշտ փոփոխել: Ամառն այդպիսի վանդակը կարելի յե այգում պահել, սովերի մեջ իսկ աշնանն ու ձմռանը դնել վորևե չոր սրահում: Յեթե ճագարները շատ են, այն ժամանակ կարելի յե նրանց վանդակները տեղավորել յերկու հարկում, մեկը մլուսի վրա:

Վանդակը պահելու հանգամանքը ճագարները հեշտությաժը են տանում, բաց, այնուամենայնիվ, լեթե հնարավորութլուն ե լինում, ավելի լավ ե թույլ տալ նրանց սմառը զբոսնելու և խեղկատակութլուն անելու վորևե ցանկապատած ու պահպանված տեղում, — այսպիսով նրանք շատ ավելի լավ կաճեն ու կբազմանան: Պետք ե միայն ինկատի ունենալ, վոր ընտանի ճագարները չեն կորցրել իրենց վորջ փորելու բնագրը, վոր հատուկ ե

վայրենիներին: Նրանք շատ արագորեն ընդհատակյա անցքեր են շինում ու կարող են հեշտ կերպով վորևե ցանկապատի տակը փորփրել ու դուրս գալ:

Եգերին ու վորձերին պետք է պահել առանձին վանդակներում և ընդհանրապես ամենից լաֆի այն է, վոր վնչ զուգավորման ժամանակ ճագարը մենակ է ապրում վանդակում: Խոշոր ճագարաբուծարաններում հաճախ կառուցվում են բազմաթիվ վանդակներով հատուկ շենքեր ճագարների համար, — ամբողջ շարք ճագարների քաղաքիկներ:

Ճագարներ պահելու ամենակարևոր պայմաններից մեկն է, հարկավ, վանդակում մշտական մաքրություն պահպանելը: Այն հարկավոր է գոնե որական մի անգամ մաքրել ու հոգ տանել այն մասին, վոր շուրը կանգ չառնի, կերակրի մնացորդներ ու փշրանքներ չլինեն, և փոխվի փովածքը: Վանդակում չեթե մաքրություն չկա, ճագարները հիվանդանում են, նրանց մազը փշանում է, նրանք վատ են աճում:

Մենդաման տեսակետից ճագարը պահանջկոտ չէ. նա ուտում է ամեն տեսակ բուսական կերակուր, բայց, իհարկե, վոչ ամեն կերակուր նրան հավասարապես ոգտակար է: Նրա համար ամենաոգտակարը թարմ կերն է — բանջարանոցային կանաչեղենը, թարմ հնձած խոտը, հատկապես առվույտը, վիկը և այլ ընդեղեն բույսերը, ամեն տեսակի պտուղները: Զմեռը կանաչեղեն կերի բացակայության պարագային ճագարներին կարելի յե խոտ տալ, հատկապես առվույտի, ծառերի չոր տերևներ, — լորձնու, ծիռու, ուռնու, թղկու, հաճարենու, զանազան տեսակի քուսպեր, վարսակ ու գարի, զանազան տեսակ թեփեր: Շատ բույսեր թունավոր են, և պետք է հետևել, վորպեսզի նրանք չընկնեն ճագարի կերի մեջ. այդպիսիներն են՝ ժանտընկույզը (дурман), մուխիխնդը (белена), դեղին մատնետունկը (наперстянка), մորմը (паслен), շան

մագադինոսը (петрушка), պարտիզաց աղցանը (латук), պիսակ խնդակոթը (болиголов), թունավոր վորոմը— «գլուխուլը»։ Ճագարների համար վնասակար են նույնպես արինճը (դրեչիխա) և վայրի կակաչը և, վոր հատկապես զարմանալի լե, վնասակար ե և լորին իր կանաչ մասերով։

Ճագարներին կերակրելիս, ինչպես նաև մյուս բոլոր կենդանիներին, պետք ե ուշ դարձնել, վորպեսզի կերակուրը միատեսակ չլինի, այլ փոփոխվի, և վորպեսզի տրվի այն ճիշտ վորոշած ժամանակամիջոցներին։ Ամառը ճագարներին սովորաբար կերակրում են որական յերեք անգամ,— առավոտյան, կեսօրին և յերեկոյան, իսկ ձմեռը՝ միայն յերկու անգամ— առավոտյան և յերեկոյան։ Կերը պետք ե տեղավորել կերամանում, վորպեսզի չթափվի վանդակի մեջ և չկեղտոտի այն. ավելի լավ ե խտրը դնել մսուրի մեջ, վորպեսզի այն ևս չկեղտոտի և ցրիվցաքան չանի վանդակի մեջ։

Առանձնապես առատ կեր պիտի ստանան այն ճագարները, վորոնք ձագեր են կերակրում։ Ընդհանրապես ճագարներին, յեթե նրանց չեն գերացնում մորթելու համար, հարկավոր չե շատ կերակուր տալ, այլպես նրանք չաղանում են, և նրանց բազմանալու ընդունակութունն ընկնում ե։ Յեթե ձագարն ստանում ե լավ խառնածո կերակուր, վորի կազմության մեջ մտնում են հյուսթալի արմատապտուղներ կամ կանաչեղեն կեր, այն ժամանակ նա միանգամայն կարող ե լուր գնալ առանց խմելու, սակայն չոր կեր տալու դեպքում պետք ե ջուր տալ նրան։ Եգ ձագարը ձագերը ծնելուց մեկ-յերկու որ առաջ ու կերակրելու առաջին շրջանում պետք ե քիչ քանակությամբ կաթ ստանա։

Ձագերի լույս աշխարհ գալուց միքանի որ առաջ եգն սկսում ե բուն շինել։ Նա կրում ե վանդակի վորևե անկյունում խոտ, զարման և ամեն տեսակ փափուկ նյու-

թեր, ինչ վոր ձեռքն ե ընկնում, և, յերբ վոր արդեն կազմվում ե մի ամբողջ շեղջ, մեջտեղը խորացնում ե, փոս ե գցում, փետում ե իր կրծքի և փորի ճամբուկները» և դրանցով ծածկում նրանց բուհը:

Ճագարի ձագուկները ծնվում են հազիվ ծածկված փոքրիկ վարդագույն աղվամազով և դրա համար ել շատ մշական են: Մալրը ծածկում ե նրանց իր փետած աղվամազով ու տաքացնում իր մարմնով: Նրանք առաջին նվազ կույր են լինում ու վախենում են լուսից, դրա համար ել բուհը շինում են վորևե համեստ տեղում: 9—12 որվա վրա ձագուկների աչքերը բացվում են, իսկ 16—18-րդ որվա վրա նրանք արդեն սկսում են գուրս դալ բնից և միջիչ կեր պրպտել: Յերեքշարթականներն արդեն ուտում են սովորաբար մոր հետ,—նրանց այդ ժամանակ լավ կլինի կերակրել կաթով ու սպիտակ հացով:

1—2 ամսական հասակում ջահել ձագարներին արդեն կարելի յե մորից առնել, և նա ինքն ե արդեն սկսում նրանց քշել, մոնչալ նրանց վրա և մինչև անգամ կծել: Մինչև յերեք ամսական մատղաշ ձագարներին կարելի յե պահել մի ընդհանուր մեծ վանդակում, իսկ չորրորդ ամսին արդեն պետք ե բաժանել իրարից եզերին ու վորձերին: 7 ամսական հասակից նրանք ընդունակ են արդեն բազմանալու:

Յեթե ձագարները բազմացնում են մորթելու համար, այն ժամանակ 3 ամսականից սկսած 3 կամ 4 ամիս նրանց ուժեղացրած սնունդ են տալիս:

Լավ խնամատարության դեպքում և նորմալ պամաններում ձագարները շատ արագորեն բուզմանում են: Եզը տարեկան ձագեր ե բերում 4—5 անգամ, ընդամին նրանց թիվը լինում ե 6—16, այնպես վոր մեկ գույգից բարեհաջող հանգամանքներում մի տարվա ընթացքում կարելի յե բուծել միքանի տասնյակներ:

ՃԵՂՆԵՐՆԵՐԻ ԲՈՒԹՄԸՆ ԵՅԸՆԵԿՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Արևմտա-յեվրոպական պետութիւնները, ուր ճագարները բուծվում են արդեն շատ վաղ ժամանակներէից, նրանց բուծումը տնտեսութիւն թափական խոշոր ճուղի նշանակութիւն է ստացել: Ֆրանսիայի և Բելգիայի շատ գաւառներում չկա մի գլուղացու տուն, ուր ճագարներ չբազմացնեն, և միջին հաշիւով, Ֆրանսիայում 35 միլիոն ճագար է դուրս բերվում: Նրանք բուծվում են, սակայն, վոչ միայն քաղաքային շուկաների համար, ուր տանում են նույնպէս վոչ սակավ քանակութեամբ, այլ նրանք կազմում են նաև գլուղացիների համար իրրև սիրած ու մշտական կերակուր, սննդարար ու համեղ կերակուր:

Ֆրանսիական ու բելգիական գլուղերում ճագարների բուծման գործով զբաղվում են գլխավորապէս կանայք, և նրանց մոտ ճագարներն ոգտվում են նույնպիսի հողատարութեամբ, ինչպիսիով ընտանի թռչունն է ոգտրվում: Նրանք խնամում ու կերակրում են ճագարներին. մի մասը գործադրում են իրենց սեփական սեղանի համար, իսկ մնացածը ծախում են գնողներին, վորոնք սպառում են քաղաքի շուկայում:

Մենակ Պարիզում շուկա յե մտնում ամեն շաբաթ 200,000 ճագար, իսկ Լոնդոնում շաբաթական սպառում են կէս միլիոն ճագար: Անգլիայում բուծված ճագարները չեն բավարարում, և կենդանի ճագարների հսկայական խմբեր ցամաքից են ստացվում, բացի դրանից Ավստրալիայից էլ բերվում են՝ վիթխարի սառեցնող-շոգեկառքերով՝ մորթած ու սառցրած միլիոնավոր ճագարներ:

Գերմանիայում ճագարն ընդարձակորեն տարածվեց միայն Ֆրանկ-պրուսական պատերազմից հետո 1870—71 թվականներին, յերբ վոր գերմանական զինվորները Ֆրանսիա հասնելով անձամբ, ակնհայտնի կերպով համոզեցին, թէ ճագարն ինչպիսի ոգտակար կենդանի յե և թէ

ինչպես հեշտ ու հասարակ լեզանակով կարելի չե այն բազմացնել: Յեվ ներկայումս համարյա ամենուրեք միջին ու հարավային Գերմանիայում ճագարներին կարելի չե հանդիպել ինչպես ամենասովորական և ընդարձակորեն տարածված ընտանի կենդանիների: Ճագարի բուծման գործով զբաղվում են վոչ միայն գյուղացիները, այլ նաև բանվորները, վորոնք ապրում են քաղաքներում և բանվորական ուսյուններում: Ճագարների նկատմամբ հոգսն այնքան քիչ ե, վոր նրանցով կարելի չե զբաղվել գործի ընթացքում, աշխատանքից ազատ ժամերում: Մրա հետ մեկտեղ ճագարի վրա թափած ջանքերի փոխարեն հարյուրապատիկ ե ստացվում և տիրոջը վարձատրում համեղ տապակով ու միջանի կ ղմնակի յեկամուտով:

Մեզ մոտ ճագարներ բազմացնելու գործը դեռևս սկզբնական վիճակումն ե: Ճագարները շատ տարածված չեն, — մեր ընդարձակ յերկրի շատ վայրերում ճագարը յերբեք վոչվոքի աչքոյն ել չի ընկել: Շատերը, վորոնք ծանոթ են ճագարին, չեն ուտում նրանց միսը դատարկ ու անմիտ նախապաշարումով, չնայած նրան, վոր ճագարի միսը շատ համեղ ե, փափուկ ու սննդաբար: Մինչև անգամ մեզ մոտ քաղաքներումն ել ճագարներ շատ քիչ են պատահում, և ճագարի մսից պատրաստած կերակուրները քչերին են հայտնի:

Արդեն ժամանակն ե, սակայն, կտրվել նախապաշարումներից ու սկսել լրջորեն զբաղվել այնպիսի ոգտավետ և անպահանջկոտ մի ընտանի կենդանու բուծման գործով, վորպիսին ճագարն ե: Հատկապես մեզանում, ուր չկա հողի սակավություն, վորպիսին կա յեվրոպական քաղաքներում, բանջարանոցային ու յերկրագործական մթերքների առատության ու եժանության մեջ և գյուղացիական ու բանվորական բնակչության մեծամասնության համար մսեղեն կերակրի սակավության պարագայում. — ճագարը կարող ե լինել շատ ոգտավետ ու ձեռնտու կենդանի:

ՀԱՐՅԵՐ, ԹԵՄԱՆԵՐ ՈՒ ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վ Ո Ձ Խ Ա Ր

Դիտեցեք կենդանաբանական թանգարանում կամ կենդանաբանական այգում լեռնային խոյերին, համեմատեցեք նրանց ընտանիների հետ: Ուշադրութուն դարձրե՛ք դլխի ձևին, պարանոցի չերկարությանը, վոտների զարգացմանը, նրանց բրդի հատկությանը:

Ինչո՞ւ լեռան խոյի պարանոցն ավելի ուժեղ և զարգացած, քան ընտանուկն:

Ընտանի դարձնելիս դարձյալ ի՞նչպիսի փոփոխություններ են կրել վոչխարներն արտաքինից և ինչո՞ւ:

Այցելեցե՛ք վորևե տնտեսություն, ուր զանազան ցեղերի վոչխարներ են բուծում: Նկարագրեցե՛ք տեսած վոչխարների ցեղերը և համեմատեցե՛ք նրանց միմյանց հետ:

Ինչո՞վ են զանազանվում վոչխարների մասցու ցեղերը նրանցից, վորոնք բուրդ ստանալու համար են, առանձնապես նրբագեղմն ցեղերից (մերինոսներ, նեգրետաի, ռամբուլլե, ինֆանտադո):

Ուշադրությամբ դիտեցե՛ք վոչխարի բուրդը: Վոչխարից թաշած բուրդ բուրդը կոչվում և գեղմն: Բրդի մագերը, միջանիսը միասին միացած, հյուսեք են կազմում: Նրանք վոլորած են, և, ինչքան շատ և 1 սանտիմետրի չափով վոլորածների թիվը, այնքան ավելի բարձր և զնահատվում բրդի տեսակը (բարձր տեսակների բուրդը մի սանտիմետր հաստության վրա ունենում և 12 վոլորտ, իսկ ստորին տեսակներինը՝ 5—6): Միջանի հյուսեք միանում են միմյանց հետ ու կազմում են բրդի

փնջեր, վոր կոչվում են Շտապելներ: Շտապելներն ել կապվում են իրար հետ ու կազմում են զեղմը:

Դիտեցե՛ք, թե ինչպես են միմյանց հետ կապվում մազիկները, հյուսերը և շտապելները: Ի՞նչպիսի դեր ե խաղում վոչխարի կաշվից արտաթորված յուղը:

Դիտեցե՛ք վոչխարի բուրդը մանրադիտակով: Համեմատեցե՛ք սովորական վոչխարի և մերինոսի կամ այլ ազնվացրած ցեղի վոչխարի բրդերը միմյանց հետ: Ի՞նչն է նրանց միջև չեղած տարբերությունը:

Իմացե՛ք ու նկարագրեցե՛ք, թե ինչպես են պահվում ու կերակրվում վոչխարները:

Ի՞նչպիսի արագությամբ ե աճում հասակը: Խոչերն ու վոչխարներն ի՞նչ ծանրություն, կշիռ են ձեռք բերում:

Ի՞նչ կշիռ ունի խոլից ու վոչխարից հանած դեղմը:

Ի՞նչքան ե կշռում նորածին գառնուկը, ի՞նչպես ե տեղի ունենում նրա աճումն ամառվան ու ձմեռվան չեղանակներին:

Դիտեցե՛ք, թե ինչպես են խուզում վոչխարները: Ինչո՞ւ համար ռամբուլլե և այլ դարսերով կաշի ունեցող ցեղերի վոչխարներ խուզելն ավելի դժվար ե:

Ծանոթացե՛ք, չեթե հնարավորություն կստեղծվի, վոչխարի բրդի հետադա վերամշակմանը և նրանից մանվածքներ ու գործվածքներ պատրաստելուն:

Ա Յ Ծ

Դիտեցե՛ք կենդանաբանական թանգարանում կամ կենդանաբանական այգում լեռնային այծերին, համեմատեցե՛ք նրանց ընտանիների հետ: Ուշադրություն դարձրե՛ք զլխի և պարանոցի ձևերին, վոտների զարգացմանը, մազի հատկությանը:

Ընտանի դարձնելիս ի՞նչպիսի փոփոխություններ են

կրել այժերը, և այդ փոխոխութիւններն ինչո՞վ են արտահայտված:

Այժերը իրենց լեռնային ծագումը հիշեցնող ի՞նչպիսիքն ազդէնք ու սովորութիւնք են պահպանել:

Համեմատեցե՛ք այժերի և վոչխարների վտտներն ու սմբակները: Ի՞նչո՞վ են բացատրվում նրանց տարբերութիւնները:

Ուշադրութեամբ դիտեցե՛ք այժի մազը: Ի՞նչո՞վ է նա տարբերվում վոչխարի բրդից: Ի՞նչո՞ւ համար նա գեղմ չի կազմում, ի՞նչպէս վոչխարը: Ի՞նչ բան է այժի դժտիկը:

Դիտեցե՛ք այժի մազը մանրադիտակով ու համեմատեցե՛ք այն վոչխարի բրդի հետ: Ի՞նչն է տարբերութիւնը:

Նկարագրեցե՛ք, թե տնտեսութեան մեջ ի՞նչպէս են պահվում այժերը: Ի՞նչպիսի խնամք կա նրանց նկատմամբ:

Ի՞նչպիսի յե կերը:

Վորոշեցե՛ք նորածին այժիկի կշիռը և նրա աճման ընթացքում հետևեցե՛ք կշռի փոփոխմանը, շաբաթը մի անգամ կշռելով:

Գծագրեցե՛ք կոր դժով կշռի աճումը:

Ծանոթացե՛ք այժի մազի վերամշակմանը: Ի՞նչո՞վ է տարբերվում վոչխարի բրդի վերամշակումից:

Խ Ո Ձ

Դիտեցե՛ք կենդանաբանական թանգարանում վայրենի վարազին: Համեմատեցե՛ք նրա արտաքինն ու կազմը վածքը ընտանի խոզերի հետ: Ուշադրութիւն դարձրե՛ք դիտի կազմվածքին, իրանի ձևին, վտտների կազմվածքին:

Ի՞նչ ոգուտ ունի վտտներին չորս սմբակ ունենալը: Համեմատեցե՛ք վարազի և խոզի մազե ծածկոցը վոչխարի բրդի և այժի մազերի հետ: Վորե՞ք բանով նրանց մա-

զէ ծածկոցի հատկութիւնը կապված է արդիւնք ընակա-
վայրի հետ:

Այցելեցե՛ք խոզարուծական խոշը տնտեսութիւն-
ները, ծանոթացե՛ք այն բանին, թե այնտեղ ինչպես է
պահվում խոզը, ինչպես և ինչո՞վ են նրանց կերակրում:
Նկարագրեցե՛ք այդպիսի տնտեսութիւնը:

Համեմատեցե՛ք սովորական խոզերն «ազնվացրածնե-
րի» հետ, յորկշիւրների կամ բերկշիւրների հետ: Ինչո՞վ է
արտահայտվում նրանց միջև յեղած տարբերութիւնը:

Հարցուփորձ արե՛ք, թե ինչպիսի արագութեամբ են
կերակրվում թե՛ մեկը և թե՛ մյուսները, ինչքան միս ու
ճարպ են տալիս, ինչքան կեր են գործածում:

Կշռեցե՛ք նորածին խոճկորին: Հետևեցե՛ք նրա աճ-
մանը, շաբաթը մի անգամ կշռելով: Գծագրեցե՛ք կոր
գծով նրա աճումը:

Համեմատեցե՛ք խոզերի զանազան ցեղերի աճման
արագութիւնը և պարզեցե՛ք, թե այս տեսակետից նրանց
միջև զանազանութիւն կա:

Ընտանի խոզերի վարքին հետևելով, պարզեցե՛ք, թե
ինչպիսի ընազդներ են պահպանվել վայրենի նախնիներ-
րից, և ինչպիսիները կորցրել են ընտանեցման ժամանակ:

Ճ Ա Գ Ա Ր

Համեմատեցե՛ք միմյանց հետ ճագարների զանազան
տեսակ ցեղերը և պարզեցե՛ք, թե ինչո՞վ են նրանք զա-
նազանվում միմյանցից մարմնի, պիսի, ականջների, մազե-
րի գույնի, մազերի հատկութեան, կշռի տեսակետներից:

Վորոշեցե՛ք, թե ձեր տեսածներից վոր ցեղն է հան-
դիսանում ամենաոգտակարը բազմացնելու համար և առ-
հասարակ վորևէ նպատակի համար:

Մոտիկից դիտեցե՛ք ճագարը և համեմատեցե՛ք նրան
գորշ նապաստակի և ալպյան նապաստակի հետ: Ինչո՞վ է
նա զանազանվում և այդ տեսակներից վորին է նա մոտիկ:

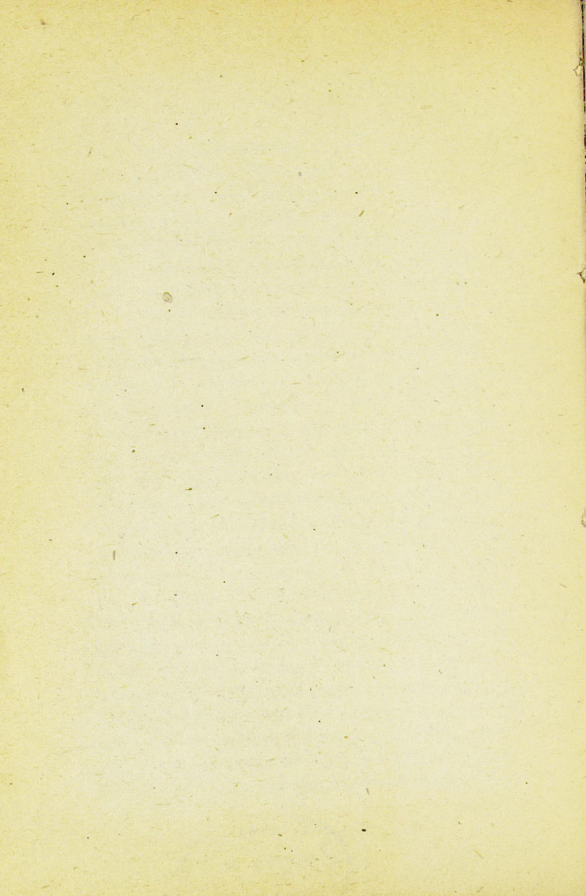
Ի՞նչպիսի բնագղնեի ե պահպանել ճագարն իր վայրենի նախնիքներից:

Այցելեցէք խոշոր ճագարաբուծարանները և ծանոթացէք այնտեղ բուծված ճագարների ցեղերին:

Հարցուփորձի միջոցով պարզեցէք այդ ցեղերի արժանիքներն ու պակասությունները: Նկարագրեցէք, թե ինչպես են պահվում ճագարները, ինչպես են նրանց խնամում, ինչպես և ինչո՞վ են նրանց կերակրում: Ի՞նչպիսի արագությամբ ե ավելանում նրանց կշիռը: Ի՞նչպիսի արագությամբ են բեղմնավորվում:

Փորձեցէք ինքներդ փորձեր կատարել վորևե ցեղի ճագարների նկատմամբ՝ զանազան կերակուրներ ուտեցնելով ու հետևեցէք, թե կերակուրն ինչպես ե ազդում նրանց աճման վրա: Կշռեցէք միջանի մատղաջ ճագարներ ու տեղավորեցէք նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին վանդակում: Տվե՛ք ամեն մեկին ճիշտ վորոշած քանակությամբ կերակուր և ապա լավ նայեցէք, վոր վոչ մի կողմնակի անձնավորություն նրանց չկերակրի: Ճագարներից վոմանց կերակրեցէք վորևե մեկ վորոշ կերակրով, կշռելով. որինակ՝ վարսակով, թեփով կամ խոտով, ուրիշներին տվե՛ք խառն կերակուր (ցորեն, կարտոֆիլ, արմատապտուղներ, թեփեր, խոտ): Թե սրանց և թե մյուսներին որամեջ կերակրելուց առաջ կշռեցէք ու գրի առե՛ք կշիռը: Գծագրեցէք աճումը յուրաքանչյուրի համար առանձին կոր գծով: Կարճ ժամանակից հետո նկատելի կլինի, վոր այն ճագարները, վորոնք ստանում են իրենց քաշը: Յերբ այդ պարզ կերևա աճման կոր գծերի վրա, դադարեցրե՛ք փորձը և կերակրեցէք առաջին ճագարներին ել խառն կերակրով:

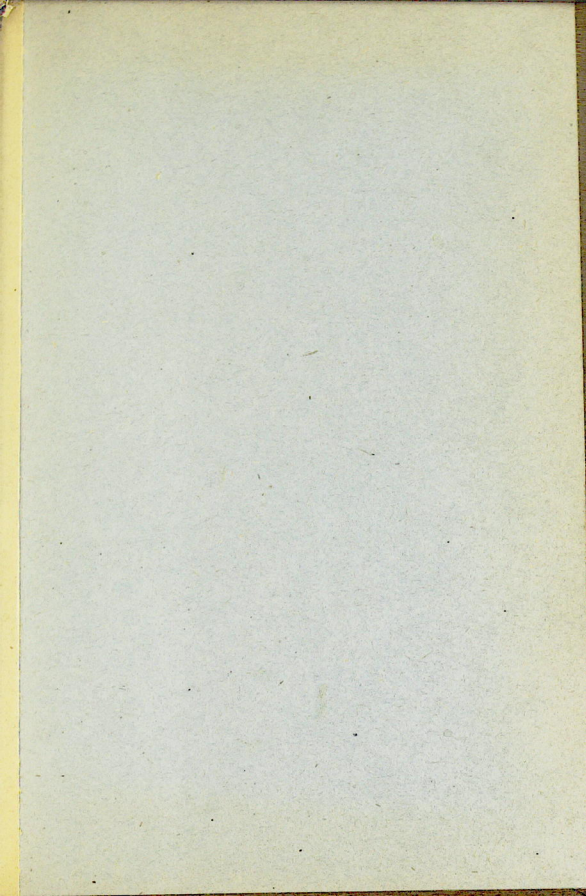

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՂ

I. Վոչխար	
Վոչխարի ծագումն ու պատմութիւնը	3
Վայրենի և ընտանի վոչխարը	10
Վոչխարների ցեղերը	16
Ինչպես են բազմացնում վոչխարը	25
Վոչխարների հիվանդութիւնը	28
I. Այծ	
Այծի ծագումն ու պատմութիւնը	32
Վայրենի և ընտանի այծը	38
Այծերի ցեղերը	40
Այծի դժբախտ	42
III. Խոզ	
Խոզի ծագումն ու պատմութիւնը	45
Վայրենի և ընտանի խոզը	50
Խոզերի ցեղերը	53
Ինչպես են բազմացնում խոզերին	57
Խոզերի հիվանդութիւնները	61
IV. ձագար	
Ձագարի ծագումն ու պատմութիւնը	66
Ձագարների ցեղերը	69
Ինչպես են բազմացնում ձագարներին	74
Ձագարների բուժման նշանակութիւնը	79
Հարցեր, թեմաներ և առաջադրութիւններ	81

Esop

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0008031

A $\frac{\text{II}}{19012}$